

Zárójelentés

*A trianoni Magyarország tradíció és modernitás határán:
a Horthy-korszak történeti kézikönyve
(NKFIH K-124142)*

Tartalom

A kutatás összefoglalása, alapvető paraméterei	2
Kérdésfelvetések és historiográfiai előzmények	4
Kutatási eredmények és a tervezett kötetek tartalma, készültségi foka	17
A kutatás folyamata, részeredményeinek hasznosítása.....	26
Kitekintés, jövőbeni felhasználás.....	30

A kutatás összefoglalása, alapvető paraméterei

Háromkötetes vállalkozásunk alapkutatásokra építve, egyben a történettudomány legújabb eredményeit és megközelítéseit is kamatoztatva kívánta a tradíció és a modernitás fogalompár alapján újraértelmezni a két világháború közti Magyarország történetének alapkérdéseit. A kutatás tervezésében részt vevő közösség tagjai – az egykori MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének Horthy-kori osztályához tartozó munkatársak – egyetértettek abban, hogy jelentőségéhez képest kevés rendszerező és átfogó elemzés próbálta mindeddig feltárni a „neobarokk” társadalom merev hierarchiája és a magának utat törő társadalmi és életmódbeli modernitás/modernizáció sokrétű kölcsönhatásait. A negyedszázadnyi korszak történeti folyamatainak a jelentősége ugyanakkor kiviláglott az elmúlt két évtized számtalan rész kutatásából, s ez megerősítette az elhatározást, hogy ennek a kérdésfeltevésnek a mentén érdemes megkísérelnünk újabb kézikönyvként megjelentethető szintézis létrehozását. A választással egyszerre kívántuk tükrözni az újabb nemzetközi történetírás fogalmi apparátusából hasznosan alkalmazható koncepciók átvétele, adaptációja iránti nyitottságunkat és elkötelezettségünket. Ugyanakkor jelezni, érzékeltetni szerettük volna azt az ettől nem független meglátást, hogy a historiográfia mentalitástörténeti-kulturális fordulata szintén olyan fejlemény, amelyre a huszadik századdal foglalkozó magyar történészek közösségének folytatnia kell a – szerencsére – már megindult termékeny reflektálást. Így olyan munka körvonalazódott, amely a politikát társadalmi és kulturális kontextusában értelmezi, egyben rámutat a különböző, sokszor akár államhatárok által elválasztott társadalmi terek és pályák mindezek ellenére folyamatos összefonódottságára. Példa erre a külkapcsolatok interpretációjában alkalmazott megközelítés, amely a társadalmi és gazdasági kapcsolatokat is kiemelten tárgyalta; a politikátörténeten belül a nyilvánosság, a közbeszéd rendjének és az ideológiai reprezentációk hangsúlyos bemutatása; vagy éppen az osztályfogalmakkal szakító társadalomtörténeti elemzés, amely a társadalmi létezés színhelyei és összefonódásai felől igyekezett új megvilágításba helyezni a „kettős társadalom” és a „hárommillió koldus” nem haszontalan, de éppannyira félrevezető fogalmaival jelölt komplex időszak a társadalmi mélyben zajló folyamatait.

A 2018-ban indult kutatási program kezdeményezője, a pályázati előkészületek irányítója a Horthy-korszakkal foglalkozó ún. intézeti témacsoport akkori vezetője, Szarka László volt. A három fő részből összeálló projekt egyes elemeinek – a Kézikönyvnek, Makropédiának, Külpolitikai kötetnek – kezdettől fogva önálló vezetője volt Romsics Gergely, Zeidler Miklós és Hornyák Árpád személyében. Szarka László 2019. decemberi nyugdíjba vonulása után is ellátta a kutatás vezetői feladatokat, de minden érdemi tartalmi, személyi, pénzügyi döntést a három kötet szerkesztőivel közösen hoztak meg.

A kutatási programot rendkívül súlyosan és hátrányosan érintette, s közel két éven át nagy mértékben lelassították és az online térbe terelték a covid-járvány miatt elrendelt óvintézkedések. Ezért is különösen nagy hálával tartozunk az NKFIH vezetőinek és apparátusának a sokszorosan megtapasztalt segítőkészségért, a halasztási lehetőségek kidolgozásában való együttműködésért.

Nagyszámú szerzővel dolgoztunk együtt, vállalva a sok közreműködővel járó adminisztratív terheket annak érdekében, hogy lehetőség szerint minden esetben az adott téma egyik jegyzett szakértője készítse a vonatkozó szócikket, alfejezetet. Ennek megfelelően a kutatási program beindításakor a Horthy-korszak történetének alapkérdéseit elmúlt 10-15 évben módszeres, forrásszintű kutatásokban vizsgáló hazai és külföldi magyar történészeket kértünk fel az együttműködésre. Felkérésünket mintegy nyolcvan kolléga fogadta el, s kapcsolódott be egy-egy fejezet, illetve szócikk elkészítésével, a vitákban való részvétellel a munkába. Az

alapvetően a jelenlegi középgenerációhoz tartozó szerzői közösség összesen 135 ív szöveg elkészítését vállalta, amely néhány ív hiány mellett el is készült (a pontos indoklást lásd alább).

A szerzők tág köréből, nagy számából természetesen az is következett, hogy minden résztvevőtől nem volt elvárható a fentebb röviden vázolt történetírói perspektíva maradéktalan vállalása és követése. A szerkesztői témameghatározások és útmutatások, illetve annak révén, hogy a munka oroszlánrészét a magyar egyetemi rendszerben és a Történettudományi Intézetben dolgozó, minősített és a mai középgenerációhoz tartozó kollégák végezték el, úgy érezzük, sikerült a szövegek jelentős részében megőrizni a munka koherenciáját biztosító kérdésfelvetéseket, akárcsak a hagyományos társadalmi-politikai rend a modernizációs nyomásokkal való találkozásából adódó feszültségek kiemelt tárgyalását. Vállalkozásunk kétségtelenül nem tekinthető egyszínű, egydimenziós, elméletileg homogén szintézisnek, ám termékeny módon egyesülyöz változatosság és szűk területekre vonatkoztatott szakértelem, valamint módszertani és látásmódbeli kohézió a gyakorlatban nem ritkán egymással ellentétes pólusai között.

Ez három kötet anyagaként áll jelenleg szerkesztés alatt. Az első kötet (*Kézikönyv*) kb. 60 ív terjedelemben, a jelenlegi tudást új eredményeinkkel ötvözve tekinti át a korszakot. kötetet az alábbi fejezetek alkotják: *Bevezetés, Belpolitika és külpolitika, Társadalom, Gazdaság, Művelődés, Magyar kisebbségek külföldön, Második világháború, Emlékezet*. Ezek közül az első és az utolsó csak egy, illetve kettő hosszabb tanulmányt tartalmaz, a köztes fejezetek ugyanakkor egységesen 6-9 szövegből állnak, és ugyanennyi ív terjedelmet ölelnek fel (illetve fognak felölelni, a még szükséges rövidítések nyomán).

A második kötet (*Makropédia*) száz, egyenként kb. fél ívnyi szócikket tartalmaz a korszak fontos eseményeiről és szereplőiről. Ezek a szócikkek leginkább empirikus tudást kívánnak átadni, szemben a történetírás változó perspektíváiról vitáiról is tudósító szintézisekkel, amelyeket az előző kötet tartalmaz. Ennek megfelelően fontos és/vagy vitott személyiségek, események és fogalmak szerepelnek ebben a kötetben, amely további információt nyújt súlyponti kérdésekről, de önmagában is hasznos segédlet egyetemi hallgatók, de akár emelt szintű érettségire készülő középiskolások számára.

A két fő kötetet egy kb. 25 íves kiadvány egészíti ki Magyarország bilaterális kapcsolatairól. Ez a 14 kapcsolattörténeti feldolgozás egységes szempontrendszer követve mutatja be a Magyarország és egy-egy fontos partnere között kialakult viszonyrendszert, hangsúlyosan kiterelve a gazdasági és társadalmi kapcsolatok vonatkozásaira is. A 14 ország között megtalálhatóak a szomszédállamok, kiegészülve a nagyhatalmakkal és két szupranacionális szereplővel (a szentszéki diplomácia és a Nemzetek Szövetsége). Ezek azok a bilaterális viszonyok, amelyeket a korban és utóbb a történetírásban is nagyobb jelentőségűnek tartottak a korszak eseményei szempontjából, egyben tükrözik az akkor sokkal kisebb számú diplomáciai képviselő földrajzi-geopolitikai szempontú megoszlását is.

A tervezett kiadványok szerkesztése jelenleg folyik. A szükséges források első részét a jelen kutatás során realizált tartalékból finanszíroztuk, amint arra 2021-ben engedélyt kértünk. Ezt ezúton is, ismételten köszönjük. A megjelentetéshez szükséges további forrásokat a legközelebbi jövőben igyekszünk biztosítani, a kutatási tervben a tanulmányok elkészülése szerepelt vállalásunkként, ezt sikerült teljesíteni.

Reményeink szerint a projekt kiadványai fontos kiindulópontul szolgálnak majd mind a további tudományos kutatások, mind pedig a nagyközönség számára. A hatvan ívnyi *Kézikönyv* fejezetei – amint azt alább részletesen is bemutatjuk – szigorúan szakmai igényeket, a mai hazai kutatások kontextusát és a korszak európai folyamatait vizsgáló nemzetközi historiográfiai kontextusát tartja szem előtt. Nem feledkezve meg természetesen arról sem, hogy a korszak iránt érdeklődő tágabb magyar értelmiségi célközönség számára is izgalmas, érdekes, új

megközelítésekre támaszkodó és hiteles ismereteket kívánunk közreadni. A *Makropédia* mindenki számára megérthető szövegekkel igyekszik a tudományos eredmények szintézisén és értékelésén túl korszerű, a köztörténet kulcskérdéseire is reflektáló történeti tudást közvetíteni. Célunk tehát több, mint a korábbi eredmények egyszerű összefoglalása. A célközönség is tágabb: beletartoznak diákok, egyetemi hallgatók éppúgy, mint a történelem iránt érdeklődők általában. Ennek megfelelően az első kötet széles áttekintést nyújt a korról, ugyanakkor új empirikus eredményeket is közöl, valamint rámutat, hol van módosulóban tudásunk a múlttól. A tágabb olvasóközönség megszólításában különös jelentőséggel bír a második (kísérő-) kötet. Ez utóbbi szócikkei révén praktikus kiegészítést nyújt az első kötethez, és várakozásaink szerint nagy népszerűségnek fog örvendeni a szűk szakmán kívülről érkező olvasók körében.

A tágabb közönség megszólítása mellett természetesen a kutatóknak is szánjuk a munkát. Az elmúlt negyedszázad során a magyar történetírás jelentős eredményeket ért el a korszak kutatásában. Szintézisünk azonban ezek összegzése mellett a kutatás arra is lehetőséget nyújt, hogy megtörténjen az ellentétes eredmények ütköztetése, körvonalazódjanak a vitatott kérdések. A kontúrok világosabb felrajzolása persze azt is feltételezte, hogy az azonosított, továbbra is létező fehér foltokat új empiria feltárása révén minél inkább kitöltsük. Az eddigi eredményeket módszertani szempontból is meg kívánjuk haladni. A kutatási tervben a politikatörténet hagyományos felfogását és a lineáris elbeszélést meghaladó megközelítések vannak többségben, tükrözvén a történettudományban mutatkozó módszertani eltolódásokat, melyekre igyekeztünk a projekt megvalósítása során reflektálni. Összességében abban bízunk, hogy munkánk egyszerre válhat elismert referenciává a következő történészgeneráció és a szélesebb közönség számára, míg eközben termékeny szakmai vitátvitákat is ébreszt.

Kérdésfelvetések és historiográfiai előzmények

A politikai és társadalmi élet különféle aspektusain keresztül munkánk tradíció és modernitás ellentétpárjának mint a különböző történelmi jelenségeket összekötő interpretációs keretnek az alkalmazhatóságát vizsgálja. A szerzők annak bemutatására törekuszenek, hogyan lehet azonosítani az egyes kutatási területeken a fennálló rend megőrzésére törekvő erőket és a modernizáció tényezőit. Főként a nagy gazdasági világválság után vált nyilvánvalóvá, hogy a különböző társadalmi igények teljesítése (például a társadalmi mobilitás és a politikai részvétel iránt) elkerülhetetlen, és ennek eredményeként a politikai hatalom birtokosai el is kezdték a korlátozott, vagy akár szélesebb körű reformokat. Ez több vonatkozásban is egyfajta lassú modernizációt eredményezett.

Ez az általunk kiindulópontként elfogadott jelenséghalmoz kétszeres értelmezési dilemmához vezetett. Egyfelől értelmezni kellett az „állagörző” húszas éveket, ahol a politikai keretek konszolidációja tradicionalizmust is jelentett a gyakorlatban, valamint antiliberális és antidemokratikus fordulatot is. Ezekkel a politikai fejleményekkel párhuzamosan mégis megindultak a korban bizonyos modernitás- és modernizáció-diskurzusok, amelyek – a teljesség igénye nélkül – különösen érintették a szociálpolitikát, a társadalmi rétegek viszonyait s a kultúra, művelődés, valamint a technológia és innováció területeit.

A harmincas évek, a gazdasági világválság lassú leküzdése ehhez az időszakhoz képest jobboldali erjedéssel, átalakulással járt. Magyarországon, ahogy Közép-Kelet-Európában általában, a modernitás és a modernizáció kibozoghatatlanul összekapcsolódott a különféle radikális ideológiák felemelkedésével, ami jórészt ekkor ment végbe. Változott a politikai rendszer jellege, de az attitűdök is: a liberális-nyugatias modernitás egyeduralma megtört, és párhuzamos modernitásdiskurzusok kezdtek egyre inkább hatni a társadalomra. Ekkor

különösen láthatóvá vált, hogy nemcsak a hagyomány és a modernizáció választóvonalára mentén alakultak ki hasadások a társadalomban, de eltérő modernitáskonceptiók is ütköztek egymással.

Távolabbról szemlélve jól láthatóvá válik, hogy kutatásunk azonos problémákkal szembesült, mint a Horthy-kort és annak sokszor a formális változtatásoknál valójában nagyobb mértékben átalakuló politikai rendszerét interpretáló historiográfia. Ennek hagyományos kérdésfeltevései a politikai és társadalmi rend milyenségére, kategorizálhatóságára vonatkoztak, vonatkoznak, s szintézisünk készítése során ehhez az értelmezési horizonthoz is kapcsolódva próbálkoztunk részben meghaladni, részben természetesen felhasználni és új kontextusba illeszteni a magyar – s részben a nemzetközi – történetírás releváns narratíváit.

Bár igyekeztünk kutatásunkat a historiográfiai vitákhoz illeszteni, a történetírás a látszat ellenére nincsen elkényeztetve a Horthy-korszakról szóló, teljes körű feldolgozásokkal. C. A. Macartney először 1956-ban megjelent feldolgozása 1929-től indítja elbeszélését, fókuszba elsősorban politikatörténeti, ráadásul a szerző sok forráshoz nem is férhetett hozzá. Az MTA Történettudományi Intézetében szerkesztett „tíz kötetes” történeti összefoglalás 1918 és 1945 közötti időszakot bemutató kötete több mint negyven évvel ezelőtt jelent meg, s bár az 1988-as negyedik kiadásig átesett néhány változtatáson, alapvetően szintén az 1970-es évek tudományosságát tükröző, politikatörténeti fókuszú műről van szó. A kilencvenes években több fontos alapmunka mellett két olyan összefoglalás született, amely új nyelvvel és megközelítésekkel kísérletezett, de céljuk inkább a felsőoktatási tankönyvekkel szemben támasztott követelményeknek való megfelelés volt, mint áttekintés a korszak valamennyi aspektusáról. Tehát miközben a magyar történettudomány jelentős tudást halmozott fel a két világháború közötti időszakról (és ezen újdonságok szerzőinek jelentős része tagja szerzőgárdánknak), olyan – alap kutatásokat is felvonultató – szintézis, amely új irányba fordította volna az érdeklődést mindeddig nem készült.

A szintézisekben nem bővelkedő historiográfiai recepció ellenére, egyéb részterületeket feldolgozó munkákat is figyelembe véve megállapítható, hogy a Horthy-korszak megítélése kapcsán három főbb értelmezési hagyomány különíthető el egymástól. Ezeket röviden nevezhetjük „pozitív”, „leleplező” és „értelmező” olvasatoknak, s ahogy az elnevezések is mutatják, saját kutatásunkat ez utóbbihoz látjuk kapcsolhatónak, még ha sok szempontból épp a hetvenes évektől kibontakozó árnyaltabb interpretációs irány értékeléseit is igyekszünk részben tovább finomítani, részben meghaladni. A modernitás/modernizáció fogalom pár ugyanakkor a három hagyományon átívelő módon, eltérő felfogású munkák sorozatában jelent meg, s többségében hasonló kontextusban. A szerzők többsége szerint a modernség a korszakban „visszaszorult”: a hagyomány és haladás kölcsönhatásaként értelmezett történelemben a kormányzó nevével fémjelzett időszak a modernitás kiteljesedését korlátozó, egyben számos hagyományhoz visszatérő politikai-társadalmi rendként jelent. Ez alól jószérivel csak meg a harmadik – tehát az „értelmező” – hagyomány egyes historiográfiai elemei képeznek kivételt, amelyek továbbgondolása, árnyalt látásmódjuk kiteljesítése egyik főbb ambíciókat képezte.

A modernizációs deficit tézise, különböző formákban, már az amúgy a pozitív értékelést adó első szerzők több munkájában megjelent. A polgári történetírás részeként már a Horthy-korszakban is születtek olyan többé-kevésbé tudományos igényességű, egyszerre empatikus és kritikus munkák, amelyek az első világháborút követő időszakokkal is foglalkoztak. A *Három nemzedék* című történetpolitikai munkájában, annak 1934-es és későbbi kiadásában, Szekfű Gyula már az első világháború utáni Magyarország állapotát is elemezte, Weis István pedig a korabeli magyar társadalomról írt könyvet. Mindketten rámutattak a modernitás/modernizáció problematikájára, amely tekintetben egyaránt elismerték: a korszak elitjének szükséges modernitás-ajánlatokat tenni a társadalom számára, ám ebben a tekintetben a politika vezetői és társadalmi háttérük nem teljesítettek jól. Ezt az elemzést kiegészítették a

hagyományoknak mint társadalmi praxisoknak a kiüresedéséről adott értelmezésükkel, s ezzel felállt az az értelmezési keret, amely egyfelől a nehézségekkel dacolva konszolidálódó Horthy-kort pozitívan szemlélte egészében, ám az érdemi modernizáció elsikkadását is számon kérte a politika irányítóin és az eliteken.¹

Közvetlenül a második világháború után a polgári történészek és gondolkodók közül Szekfű, Gratz Gusztáv és Bibó István is értékelte a Horthy-korszakot. Az 1945 utáni politikai változásokhoz alkalmazkodó Szekfű Gyula a *Forradalom után* című írásában a korábbinál sokkal élesebb kritikát fogalmazott meg az 1931 utáni magyar politikai elitéről és társadalomról. Így tett, de jóval alaposabb keretek között Bibó István is.² Mindkettő érvelt egyes hagyományokhoz való üres, értelmetlen ragaszkodás ellen, s Bibó a nemzetállami keretek közt létrejövő demokráciákkal összevetve egészében elmarasztalta a Horthy-kort. A demokratikus nemzetállam képzete egy jellegzetes modernitás-alakzatnak tekinthető, amelynek viszonyítási pontként való szerepeltetése Gratz Gusztáv menekültként írt szintézisét is jellemezte, annyi különbséggel, hogy Gratz sokkal megengedőbb, illetve optimistább volt azzal kapcsolatban, hogy a rendszer establishmentjében mekkora reformpotenciál alakult ki. Gratz annak ellenére, hogy a kor szereplője volt, a rá jellemző szenvtelenséggel igyekezett elfogulatlan elemzést nyújtani sokáig kéziratban maradt munkájában. Az általa kijelölt irány a legrövidebb utat jelenthette volna a modern historiográfiai recepció megértő és elemző perspektívája felé, ám a kibontakozó politikai átalakulás 1947-től alapvetően megváltoztatta a félmúlt lehetséges, illetve elfogadható értelmezéseit.³ A kommunizmus térfoglalása, majd hatalmi rendjének megszilárdítása nyomán a Horthy-korszak egyértelműen negatív értékelése került hegemon pozícióba.

Az ekkor egyeduralomra jutó leleplező narratíva alapjait az emigrációból hazatért Andics Erzsébet korai brosúrái képezték. a leleplező irányzat megalapozásához a régi kommunista propaganda téziseihez nyúlt vissza.⁴ Az 1945 májusában megjelent *Fasizmus és reakció Magyarországon* című írásában, ahogyan az 1946-os *Ellenforradalom és bethleni konszolidációban* is Rákosi Mátyásnak a Horthy-kori elit felelősségét taglaló előadására épített, amely 1943. szeptember 27-én hangzott el a Szovjetunió 27-es számú hadifogolytáborában. Andics kijelentette, hogy „a magyar ellenforradalom teremtette meg az első fasiszta diktatúrát” az európai kontinensen.⁵ Szerinte 1944-ben azért nem sikerült szakítani a „német fasizmussal”, mert közte és a magyar változat között „túl mély volt a benső rokonság és a lényegbeli azonosság”.⁶

Andics a történettudományon belüli kommunista hatalomátvételt követően 1949. március 27-én, amikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, hivatalos programmá tette a

---

¹ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., Királyi Egyetemi Nyomda, é.n. (1934), Weis István: A mai magyar társadalom. Bp., Magyar Szemle, 1930.

² Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. és Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Uő: Válogatott tanulmányok. 2. köt. 1945–1949. Szerk.: Vida István. Bp., Magvető, 1986.

³ Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között. Bp., Osiris, 2001.

⁴ Turbucz Dávid: A baloldali emigráció sajtójának Horthy-képe az 1920-as évek elején. In: Klestenitz Tibor – Paál Vince (szerk.): A vélemény-sajtótól a tömegsajtóig. Fejezetek a magyar újságírás történetéből. Bp., MTA BTK, 2017. 165–182.

⁵ Apor Péter: Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945-1989. Bp., MTA BTK TTI, 2014. 61-98., 114-117.

⁶ Andics Erzsébet: Fasizmus és reakció Magyarországon. Bp., Szikra, 1945. 3., 20., 22-26.

magyar történelmen belül a Horthy-korszak újraértékelését (is).⁷ Andics értékelése a fasizmust rendkívül ellentmondásos módon „archaikus”, tradicionalista irányzatként, illetve az ezekkel társadalmi erőkkel természetes módon szoros szövetséges kötő erőként szerepeltette a magyar történelemben, s ennek fényében személte az országot.

Mindez azt is jelentette, hogy továbbra is a történetileg meghaladott és elnyomó hagyományok nevében kormányzó elitek felelősségét emelték ki a szerzők modernizáló ellenzék, különösen a kommunista mozgalmak kapcsán. A nem megfelelően elkötelezett irányzatok – liberálisok, szociáldemokraták – delegitimálásának is fontos eleme lett a két háború közötti „retrográd” viszonyok elfogadásának, fenntartásának vádja. Karsai Elek és Pamlényi Ervin, az Országos Levéltár munkatársai, már levéltári forrásokra is támaszkodva érveltek amellett, hogy a represszió különféle formái, főként a terror tette lehetővé az egyszerre atavisztikus és fasisztoid Horthy-kori politikai rendszer kiépülését, amit – a szintén retrográd antant támogatása mellett – csak ilyen eszközökkel lehetett fenntartani.⁸ A gazdaságtörténet kapcsán Incze Miklós, az egyháztörténet esetében pedig Balázs Béla munkája említendő: ezek az andicsi sémákat megőrizve érveltek az adott könyvben feldolgozott terület vonatkozásában a korszak elmaradottsága mellett.⁹ A Horthy-kor és a modernitás hangsúlyos összekapcsolása szinte csak Zsigmond László, az MTA Történettudományi Intézet egyetemes történeti osztályának vezetője által 1953-ban a korszak külpolitikájáról szóló monográfiájában történt meg, ám ott is csak implicit módon: a hidegháborús szembenállást – Szovjetunió és „népi demokráciák” versus „imperialista” hatalmak – vetítette vissza a múltba, és definiálta a Horthy-kori Magyarországot imperialista szövetségesként.¹⁰ Ezeket a téziseket a Nemes Dezső, a Szikra Kiadó igazgatója által megjelentetett *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című forrásközlő sorozat első kötetei voltak hivatottak alátámasztani, amelyek „a határtalan népgyűlöletnek, példátlan országárulásnak és a szörnyű tömeggyilkosságoknak azt a bűnhalmazát” kívánta bemutatni, „amelyben a Horthy-rendszer, a nyugati imperialisták bábáskodása mellett megszületett.”¹¹

Az 1960-as évek közepén a történettudományban újra megkezdődő professzionálódás ellenére továbbra is létezett a leleplező narratíva, azonban ez rövidesen elveszítette a hegemón, majd a Kádár-korszak végére a domináns pozícióját is. Az MTA Történettudományi Intézetében egyre többen kezdték el a Horthy-korszak történetének árnyalt és szakszerű feldolgozását és bemutatását, noha a Nemes Dezső vezette Politikai Főiskola, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete (1957-ig Munkásmozgalmi Intézet) és az Andics Erzsébet által irányított tanszék az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatta a leleplező perspektíva jegyében született munkák kiadását.¹² A fokozatos szakszerűsödés összefüggött a történettudományban végbement generációváltással is. A színre lépő új nemzedék felkészültségét, módszertani ismereteit és nemzetközi kapcsolatait tekintve is előrébb járt elődjeinél. Az új szemlélet megjelenését tükrözte Ránki Györgynek, a TTI hatvanas évekbeli igazgatóhelyettesének azon

---

⁷ Andics lett a *Századok* főszerkesztője is, a szerkesztőbizottságban pedig túlsúlyba kerültek a kommunista történészek. Az MTA Történettudományi Intézet vezetője a Magyar Dolgozók Pártjának megbízható embere, Molnár Erik, a helyettese pedig Pach Zsigmond Pál lett.

⁸ *Karsai Elek – Pamlényi Ervin: A fehér terror.* Bp., Művelt Nép, 1951.

⁹ *Balázs Béla: A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza.* Bp., Művelt Nép, 1953.; *Incze Miklós: Az 1929-1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.* Bp., Akadémiai, 1955.

¹⁰ *Romsics Ignác: A két világháború közötti magyar külpolitika megítélésének változásai.* In: *Uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Bp., Osiris, 2004. 358-360.

¹¹ *Iratok az ellenforradalom történetéhez.* 1. köt. *Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921.* Szerk., bev. tan.: Nemes Dezső. Bp., Szikra, 1953. 108.

¹² *Bottoni, Stefano – Varga Bálint: Hungary.* In: *Atlas of the Institutions of European Historiographies, 1800-Present.* Ed.: Porciani, Ilaria – Lutz, Raphael. London, Palgrave MacMillan, 2010. 153-156.

állítás, ami szerint a történészek „célja „a felszínről a mélyre hatolás, a jelenségektől a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása”.¹³ Az 1958-tól megjelenő, TTI-ben szerkesztett *Történelmi Szemle*, ahol Ránki a fentiek mellett érvelt, a leleplező narratíva lebontásának egyik fő szakmai fórumává vált. Ahogyan a Magyar Történelmi Társulat élén (Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván), úgy a *Századok* (Pamlényi Ervin) szerkesztőségében is személycserékre került sor.¹⁴

A meginduló szemléletváltás a kutatásunkkal kifejezetten dialogikus viszonyban álló viták megjelenését is eredményezte. 1965-ben közölte a *Történelmi Szemle* azt a kivételes fajsúlyú vitát a Történettudományi Intézetben, amelyben megkezdődött a „Horthy-fasizmus” tézisnek évtizedeken át húzódo dekonstrukciója.¹⁵ A vita alapját képező tanulmány, Márkus László tollából, felhívta a figyelmet, hogy különböző mentalitásokat reprezentáló elit koalíciói alakultak ki a korszakban, s ezek között eltérő attitűdöket találunk a modernitáshoz való viszonyukban, s arra is utalt, eltérő modernség-fogalmak léteztek, amelyek hatását a történész sem hagyhatja figyelmen kívül. A fasizmus-axióma lebontásával tehát szinte azonnal visszatért az érdemi diszkussziók közé a tradíció/modernitás problematika, s Márkus maga, illetve olyan hozzászólók, mint Ránki és Lackó Miklós rámutattak a tradicionalista és a modernizáló jobboldali áramlatok közötti feszültségre, illetve ez utóbbiak és egyéb modernitás-elképzelések közötti distinkciók szükségességére. A korszak radikális jobboldaliságában is fontos szerepet töltött be a változásokról való gondolkodás, a szükséges reformok megfogalmazása, s az állagörzés ókonzervatív mentalitása ezzel szemben állt. S mindkettő elutasította a polgári-liberális, illetve természetesen a baloldali-marxista szellemű modernizáció vízióját a társadalom rendjéről, bár eltérő mértékben.

A tízkötetesre tervezett *Magyarország története* nyolcadik kötete – a sorozat elemei közül elsőként – 1976-ban jelent meg. A kötet főszerkesztője Ránki György volt. Számos ideológiai korlátja ellenére is egyértelmű, hogy a Horthy-korszak megítélése esetében ez is újabb lépést jelentett a kiegyensúlyozottabb megközelítés irányába. A Horthy-korszak első éveiről szóló rész egyik szerzője L. Nagy Zsuzsa, az MTA TTI munkatársa volt. Ő a politikai hatalomgyakorlást a bethleni konszolidáció időszakában „a konzervatív, diktatórikus elemek – a helyzettől függően változó mértékben – fasiszta vonásokkal elegyedve határozták meg”.¹⁶ Ez visszalépést jelentett az intézeten belüli vitákhoz képest, ugyanakkor Berend T. Iván, Ránki György és Lackó Miklós a Horthy-korszak gazdaság-, társadalom-, egyház- és kultúrtörténetével foglalkozva több ponton visszatértek a már tárgyalt problematikához. A gazdaságtörténeti szintézis alapvetően a modernizációs igény és az ennek megfelelni csak részben képes társadalmi struktúra közötti feszültségre mutatott rá. A két világháború közötti társadalom jellemzése kapcsán ugyanis azt hangsúlyozták, hogy a modernizáció, a polgárosodás és a társadalmi mobilitás jelentős mértékben lelassult, azaz, az 1918 előtti Magyarországtól örökölt társadalmi struktúra, a társadalmi különbségek állandósultak. Ezzel a Ránki – Berend szerzőpáros összegezte regionális kitekintéssel feldolgozott gazdasági

---

¹³ Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. *Történelmi Szemle*, 1962/3–4. sz. 353–354.

¹⁴ A korszak szakmai folyóiratai közül kiemelendő még a *Párttörténeti Közlemények* (1956-tól) és a *Hadtörténeti Közlemények* (már 1888-tól). Az előbbi a társadalom-, az utóbbi pedig hadtörténelem vonatkozásban egészítette ki a Horthy-korszakra vonatkozó ismereteket.

¹⁵ Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. *Történelmi Szemle* 8. (1965) 449–465.

¹⁶ Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Főszerk.: Ránki György. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 415., 424., 479.

modernizációtörténetét, amelyet több előző műben kifejtettek már.¹⁷ Erőteljesen érveltek a régiós szinten is kimutatható részleges gazdasági modernizáció tézise mellett, amely a lassabb növekedést eredményezte, a tőke- és piachiány miatt pedig megnyitotta a térséget a nagyhatalmi befolyásszerző kísérletek előtt. Összességében – bár nem siklottak el a modernizáció trendjei felett – mégis a politikai és társadalmi eliteszoportok a történelem által bizonyos mértékig előre kódolt kudarcára mutattak rá. Emiatt pedig úgy vélték, hogy a fejlett gazdaságokat jellemző társadalmi modernitás (gazdaságszerkezet, fogyasztási és életmód-minták) vonatkozásában sem tekinthető sikeresnek Magyarország 1920 után bejárt pályája.

A nagy szintézis megjelenését követően kutatásunk szempontjából a nyolcvanas években a társadalomtörténeti profilú publikációk látványos és új utat törő szaporodása bírt a legnagyobb jelentőséggel. Erdei Ferenc halála után jelent meg a *Valóság* hasábjain a magyar társadalmáról írt elemzése, amelyben a kettős társadalom modellje mellett érvelt. Az 1976-os publikáció nyomán a „magas társadalom” kutatása komoly lendületet kapott, egyben tárgyalhatóvá váltak a rendszer eliteszoportjai közötti feszültségek is.¹⁸ Az elitkutatás terén alapvető jelentőségű szakmunkák jelentek meg: Gergely Jenő az egyházi, Lengyel György a nagypolgárságról, míg Szakály Sándor a katonai elitről írt.¹⁹ (A hadsereg 1938 és 1944 közötti politikaformáló, nyomásgyakorló szerepét Dombrády külön kötetben ismertette.)²⁰ Különösen Lengyel és Szakály munkáiban a módszertani innováció (pld. prozopográfia) az elitek mentalitásainak és befolyásának vizsgálatával párosult, rámutatva a nemzetközi historiográfiával párhuzamosan kialakuló „történeti politikai szociológia” lehetőségeire, s felfedve, hogy egyes eliteszoportok hogyan próbálkoztak egyfajta modernitásvíziót is megtestesítő világképük disszeminációjával és intézményesítésével.²¹ A társadalomtörténeti kutatások részeként egyes társadalmi csoportokról is születtek önálló kötetek: Gyáni Gábor a városi cselédséget, Gunst Péter pedig a parasztságot választotta témául. Úgy az elitkutatások, mint az alsóbb társadalmi rétegek vizsgálata rámutatott arra, hogy hagyományosnak tekintett és dinamikusn változó hatások egyidőben formálták a társadalmi csoportok magatartását és tájékozódását. Az elitkutatások vonatkozásában ez elsősorban újabb csoportok jelentkezésével függött össze, amelyek az egyházban, a tisztikarban vagy a gazdasági elitben igyekeztek megszilárdítani pozíciójukat. Ez jellemzően valamilyen szempontból „korszerűként” definiált változáshoz kötődött, amelyet a régi elitek egyes részei megértőbben, más elemeik kevésbé jóindulatúan fogadtak. Ezt nem feltétlenül a származás indokolta: a római katolikus klérusban, mint Gergely Jenő kiemelte, korábban is sok szegény származású pap futott be jelentős karriert. A hadseregben sem a pusztán a családi háttér magyarázta az újabb generációhoz tartozó – politizálásra hajlamos – tiszték jelentkezését. Inkább arról volt szó, hogy a régebben, így részben még a dualizmus idején szocializálódott, ennek megfelelően a reformok felé óvatosan nyitó, konzervatív mentalitású személyek ütköztek egy újabb – radikálisabb – modernitás-program mögé felzárkózó kihívókkal, lett légyen szó akár a klérusról vagy a tisztikarról.

---

¹⁷ *Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Bp., Akadémiai, 1966. és Uők: A magyar gazdaság száz éve. Bp., Kossuth – Közgazdasági és Jogi, 1972.*

¹⁸ *Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság 1976/4., 22–53.; 1976/5., 36–58.*

¹⁹ *Gergely Jenő: A katolikus egyházi elit Magyarországon a két világháború között. Bp., ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1987.; Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Bp., Magvető, 1989.; Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938–1945. Bp., Magvető, 1987.*

²⁰ *Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Bp., Kossuth, 1986.*

²¹ Későbbi kiegészítéseihöz ld. *Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Bp., ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intéze, 1993.; Szakály Sándor: Honvédség és tisztikar, 1919–1947: Válogatott Írások 1984–2002. Bp., Ister, 2002.*

A Kádár-korszak utolsó történeti szintézisében Romsics Ignác és Pritz Pál lényegében összefoglalta a Horthy-korszakra vonatkozó addigi kutatási eredményeket, így adva kiegyensúlyozott értékelést az 1919 és 1944 közötti időszakról.²² A kötet elismerő és kritikus értékeléseket egyaránt kapott. Utóbbiak közül Berecz Jánosnak, az MSZMP KB ideológiai- és propagandaügyekért felelős titkárnak az álláspontja emelhető ki. Eszerint az 1919 és 1944 közötti politika számára „nem adható felmentés, és nem érdemli meg a mentetet”.²³ A politikai viharoknál ugyanakkor utólag fontosabbnak bizonyult, hogy a kötet kanonizálta a belső korszakhatárt Bethlen István miniszterelnöksége és a harmincas évek újjobboldali irányzatok által dominálta időszaka között. Előbbi nagymértékben támaszkodott Romsics Ignác *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve* című, 1982-es könyve meglátásaira, amelyek Bethlen István tevékenységének tisztázásához és újraértékeléséhez járultak hozzá. A politikai berendezkedést a kötet alapvetően konzervatív mentalitású, antidemokratikusan működő parlamentarizmusként írta le úgy, hogy nem használta sem a „fasiszta”, sem a „fasisztoid”, de még a diktatúra szót sem.

Ez a különbségtétel egy parlamentáris-autoriter és egy újjobboldali ideológiákat követve autoriter irányba eltolódó politikai rend között, különböző variációk mentén, de meghatározó maradt a kutatás számára, és munkánk szintén sok szempontból erre támaszkodik. Ebből az a következtetés is levonható, hogy a húszas évekre jobban illik a hagyomány, a harmincasra a modernizáció jegyében való politizálás és társadalomszervezés gyakorlata, ám csak két fontos caveattal. Egyfelől emlékezni kell arra, hogy már a húszas években is folyamatos modernizációs nyomások jelentkeztek, noha ezeket könnyebb volt korlátok között tartani. Ugyanakkor az élet szinte minden területén hatottak a tradicionalizmus különböző formái, annak ellenére, hogy egyértelműen modernizációs utak keresése határozta meg úgy a kormányzati, mind a tágabb értelmiségi gondolkodást. A második caveat pedig arra vonatkozik, hogy a harmincas években, amikor modernizációs nyomásról beszélünk, valójában sajátos, újjobboldali vízió jegyében szerveződő modernítésra kell gondolni, amely jelentősen eltért a standard „liberális” vagy nyugat európai vízióktól – s természetesen a marxista, de akár a nemzetiszocialista elképzelésektől is. Olyan „szerves” társadalom lebegett képviselői szeme előtt, amely természetes, pártpolitikától nem zavart egységben képes társadalmi mediáció révén leküzdeni az osztályellentéteket, és megindulni a gyors gazdasági-szociálpolitikai modernizáció útján. Eközben azonban egyre radikálisabb programok fogalmazódtak meg a kirekesztendő csoportokkal kapcsolatban, amely közül elsősorban a zsidóság elleni fellépés növekvő mértékben meghatározta az évtized végének politikai útkeresését. Ezt nevezte el összefoglalóan Pritz fehér radikalizmusnak, s bár igyekeztünk analitikusabb kifejezéseket alkalmazni munkánkban, a jelenség elemzendőségében osztjuk e korai szintézis álláspontját.²⁴

A rendszerváltást követően a magyar történettudomány nagyjából egységesen az 1980-as évek közepére megfogalmazott tételt fogadta el, miszerint a korszak politikai berendezkedését nem tekinthetjük fasisztának, hanem a diktatúra és a demokrácia között elhelyezkedő egyfajta átmeneti rendszernek, amely a korszakon belül is folyamatosan alakult, változott. L. Nagy Zsuzsa például 1995-ben megjelent művében nem tett kísérletet a rendszer jellegének definiálására, de kiemelte, hogy egyszerre voltak meg benne az inkább autoriter és liberálisabb jegyek.²⁵ Ormos Mária 1998-as kötetében egyértelműen cáfolta a fasiszta és fasisztoid jelzők

²² Magyarország a XX. században. Szerk.: Balogh Sándor. Bp., Kossuth, 1985. 109-190.

²³ Berecz János: Gondolatok a nemzet és a munkásmozgalom történetéről. In: Társadalmi Szemle, 1986/6. sz. 6.

²⁴ Magyarország a XX. században. Szerk.: Balogh Sándor. Bp., Kossuth, 1985. 175.

²⁵ L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története, 1918–1945: Egyetemi jegyzet. Debrecen, Multiplex Média, 1995. 104–105.

érvényességét. Szerinte a rendszer abban az értelemben tekinthető autoriternek, hogy megkívánta polgáraitól az állami intézmények, a hadsereg, az egyházak – és különösen Horthy Miklós – tekintélyének tiszteletét, s politikai intézményeit nem a demokratikus elvek szerint működtette.²⁶ Gergely Jenő és Pritz Pál egyetemi tankönyvükben „korlátozott alkotmányos parlamentarizmus”-ról írtak, amely – Ránki érvelését átvéve – „retrográd és modern tényezők együttéléseként” jött létre. Utóbbiak közé sorolták az iparfejlesztést és a közoktatási reformokat, amelyek elsősorban „objektív kényszerek” hatására születtek meg.²⁷ Romsics Ignác először 1999-ben kiadott, *Magyarország története a XX. században* című szintézisében úgy érvelt, hogy „a Horthy-korszak kormányzati formája korlátozott, azaz autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt”, utóbb pedig „hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmusnak” nevezi a rezsimet, amely egyszerre különbözik a klasszikus liberális demokráciáktól és fasiszta vagy nemzetiszocialista diktatúráktól.²⁸

Püski Levente, a debreceni egyetem tanára, egy évtizeddel később úgy érvelt, hogy a két világháború közötti időszakot egymástól viszonylag jól elkülönülő alkorszakokra lehet bontani. Püski szerint az 1920-as években az újonnan kiépült politikai rendszer – minden változtatás ellenére is – nagyrészt a dualizmus politikai hagyományait folytatta és európai összehasonlításban ekkor kimondottan konzervatívnak számított. A berendezkedést az 1930-as évektől kezdve az új pártok és az autoriter átalakítást követelő szélsőjobboldali csoportok részéről igen komoly kihívások érték. A rendszer az 1940-es évek elejéig azonban ezeknek a változtatási kísérleteknek többé-kevésbé sikeresen ellen tudott állni. 1940 után a változó külpolitikai helyzet és a radikálisok térnyerése miatt már fokozatosan egyre közelebb került ahhoz, hogy autoriter berendezkedésként jellemezhesseük.²⁹

Ennek az átalakulásnak mélyebb gyökerei mellett érvelt Vonyó József, a pécsi egyetem tanára Gömbös Gyuláról írt életrajzában. Gömbös, mint az új jobboldali politikai generáció tagja, sosem mondott le igazán autoriter törekvéseitől, mert politikai programját csak egy erős központosított hatalmi centrum segítségével látta megvalósíthatónak. Annak ellenére, hogy Gömbös maga nem fordult soha a nyílt erőszak eszközéhez, politikája már határozottan antiszemita volt. Vonyó azonban úgy véli, hogy Gömbös politikáját nem lehet egyszerűen fasisztának, vagy nemzetiszocialistának nevezni. A magyar miniszterelnök ugyan hasonló problémákra kísérelt meg választ adni mint Hitler és Mussolini, de önálló szuverén politikus volt, aki egy „diktatórikus vezéri államot” akart megvalósítani.³⁰ Ebben revideálta Gergely Jenő korábbi életrajzában téziséit, aki Gömböst a szélsőjobboldal felől a centrum irányába mozgó politikusként mutatta be.³¹

Bár korántsem gömbösi úton haladt, de életrajza tanúsága szerint Teleki Pál is másfajta – magát korszerűbbnek tekintő – újjójobboldali eszmerendszer képviselője volt. Biográfusa, Ablonczy Balázs kiemelte, hogy Teleki is jóval érzékenyebb volt a szociális kérdések iránt, mint Bethlen, és határozottan rokonszenvezett a társadalom korporatív átalakításával is. A kívánt célok elérése érdekében elfogadhatónak, sőt bizonyos esetekben egyenesen kívánatosnak tartotta az

---

²⁶ *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában, 1914–1945. Debrecen, Csokonai, 1998. 104–105.

²⁷ *Gergely Jenő és Pritz Pál*: A trianoni Magyarország: 1918–1945: Tudomány-egyetem. Magyar történelem. Bp., Vince Kiadó, 1998. 93, 170.

²⁸ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században, 2., jav. és bőv. kiad. Bp., Osiris, 2005. 235.

²⁹ *Püski Levente*: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, szerk. Romsics Ignác. Bp., Osiris, 2002. 228. és 263–280.

³⁰ *Vonyó József*: Gömbös Gyula és a hatalom: Egy politikussá lett katonatiszt. Pécs, Kronosz, 2018. kül. 552–570.

³¹ *Gergely Jenő*: *Gömbös Gyula: Politikai pályakép*. Bp., Vince Kiadó, 2001. 182–183., 188.;

állampolgári jogegyenlőség feladását is.³² Egy másfajta – állagörző, liberális jegyeket sem nélkülöző – óvatosan modernizáló konzervatizmus portréját nyújtotta Ujváry Gábor Klebelsberg Kunóról írott életrajzában.³³ A biográfiában is felvetett, kutatásunkhoz közvetlenül kapcsolódó problematikákat ugyanakkor nagy művelődés- és eszmetörténeti tanulmányban fejtette ki alaposabban, amelyek a *Harmincharmadik nemzedék* című kötetben jelentek meg. Ujváry dokumentálta úgy egy reformer, nacionalista és újjobboldali értelmiségi réteg jelentkezését az egyetemi ifjúsági mozgalmak közegében, mint a klebelsbergi, mérsékelt reformpolitika manőverezését a szociális mobilitás kérdéseivel sokszorosan terhelt korban. Munkái demonstrálják úgy a jobboldali „establishment” reformtudatosságát, mint a reformtervek spektrumának szélességét és a különböző, egyaránt „rendszeren belüli” elképzelések közötti ellentéteket.³⁴ Mindez, akárcsak Ablonczy munkája sok szempontból irányította kutatásunk kérdésfeltevéseit, és ezeket a dilemmákat magunk is igyekeztünk további kontextusokban is bemutatni.

Ám az újabb történetírás nemcsak a húszas évekkel állította szembe a harmincas évek újjobboldali tendenciáit: megtörtént ezen áramlatok megkülönböztetése a totális ideológiát képviselő magyar nemzetiszocializmustól is. Több tanulmány mellett kiemelendő Paksa Rudolf 2013-as rövidebb, majd Karsai László alapvető fontosságú életrajza Szálasi Ferencről 2016-ból. Karsai – s kutatásunkban ezt az álláspontot követtük – Szálasi-t olyan fanatikus radikálisként írja le, aki valódi totalitárius alternatívát testesít meg a magyar politikai rendszerben, s a kormányzó elitektől jelentős szakadék választja el.³⁵

A politikatörténeti munkákon kívül az 1990 előtt általában marginalizált helyzetben lévő 20. századi egyháztörténeti kutatások is megélnéültek. Többek között ebben az időszakban jelent meg Balogh Margit könyve a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testületéről (KALOT) és ezen keresztül a katolikus egyház társadalompolitikájáról. Balogh írásával csatlakozott azokhoz a szerzőkhöz, akik az 1950-es évek leegyszerűsítő, politikailag meghatározott nézeteit próbálták megcáfolni. Eszerint a két világháború között az egyház a fennálló „fasiszta” rendszert támogató „reakciós” intézmény volt. Ezzel szemben Balogh rámutatott a korszak keresztényszocialista eszméinek kialakulására, illetve az egyházhoz kötődő vidéki társadalmi egyesületek tevékenységére, ám eközben azt is feltárta, hogy a katolikus reformpapság hogyan támogatta sok esetben a társadalom korporatista ihletésű reformját.³⁶ Legújabban Klestenitz Tibor a katolikus sajtómozgalmat elemző munkájával az egyháztörténet és a sajtó- és kommunikációtörténet metszéspontján ismertette, miként igyekezett a katolikus egyház a modern média segítségével társadalmi befolyását növelni, s a Balogh által jelzett szerepvállalását fokozni a neokatolikus-hivatásrendi modernitás gondolata mellett kiállva.³⁷

A modernitás/tradicionalizmus-vitához 1990 után társadalomtörténeti munkák szintén jelentős hozzájárulást tettek. A már említett Erdei-tézis szisztematikus kritikáját kísérelte meg Gyáni Gábor Kövér Györggyel közösen jegyzett társadalomtörténeti összefoglaló egyetemi tankönyvében, amelyben a két világháború közötti fejezeteket Gyáni írta. Ő a kettős társadalom elméletével szemben úgy érvelt, hogy azt az empirikus kutatások nem igazán tudják alátámasztani: életmód, társadalmi kapcsolatok alapján nem lehet ilyen éles választóvonalat

³² Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp., Osiris, 2005. 202, 333.

³³ Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” - Klebelsberg Kuno (1875-1932). Pécs, Kronosz, 2014.

³⁴ Ujváry Gábor: Harmincharmadik nemzedék: Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban.” Bp., Ráció, 2010.

³⁵ Karsai László: Szálasi Ferenc: Politikai életrajz. Bp., Balassi, 2016. 401-406.

³⁶ Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. Bp., MTA-TTI, 1998.

³⁷ Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1892–1932. Bp., Complex, 2013.

húzni a magyar középosztály két csoportja között. Ez azonban nem harmonikus modernizációt jelentett: versengés, elkülönülés nagyon is jelen volt, amelyek utóbb eltérő modernizációs ideológiák és mentalitások születését segítették elő – s ezzel Gyáni lényegében társadalomtörténeti magyarázatát is adta a harmincas évekre kifejeződő alternatív, újjobboldali reformprogramok beágyazottságának. A magántisztviselőről író Bódy Zsombor az új évezred elején szintén úgy érvelt, hogy ez a réteg önmagában is megkérdőjelezi a kettős társadalom elméletét, hiszen ők sehogyan sem illeszthetők be Erdei sematikus leírásába. Szerinte ennek a sajátos munkakörhöz kötődő munkavállalói rétegnek a kialakulása a modernizálódó tömegtársadalmak egyik tipikus kísérőjelensége volt. A magyarországi magántisztviselői réteg így hátterét és mentalitását tekintve nem sokban különbözött más európai országokétól.³⁸

A rendszerváltás utáni időszakban nem csak társadalomtörténeti témájú monográfiák, hanem számos, eredetileg is egyetemi tankönyvnek szánt munka is megjelent, amelyek hosszabb időtávon és európai kontextusban mutatták be a magyarországi társadalom átalakulását. 2011-ben adták ki például Tomka Béla összefoglaló kötetét, amely nemzetközi összehasonlításban elemezte a magyarországi szociálpolitika létrejöttét, a magyar gazdaság átalakulását és a jóléti társadalom kialakulását. Tomka akkor már egy évtizedes múltra visszatekintő kutatásokra támaszkodhatott a szociálpolitika és egyéb részterületek vonatkozásában, amelyekhez ő maga is sokszorosan hozzájárult korábban. Konklúziója megerősítette a mi kutatásunk kiindulópontjaként is szolgáló tézist, mely szerint Magyarországon is hatottak az európai történelemből ismert modernizációs kényszerek, s ez az állami szerepvállalás katalizálásának irányába hatott.³⁹ A harmincas években körvonalazódó – bár végleges alakot nem öltő – aktív, modernizáló és ugyanakkor aktívan diszkrimináló államhoz vezető utakat a politikátörténet, a társadalomtörténet és a gazdaságtörténet egyaránt feltárta – kijelölve ezzel a továbbgondolás lehetséges módjait, a területek még alaposabb összekötésének feladatát. (Itt jegyezzük meg: ezek a munkák közvetlen előzményét képezik kutatásunkban, legnagyobb mértékben ezek nyomán bontakozott ki az a gondolkodás, amely a pályázat elkészítésében csúcsosodott ki. Ezt mutatja, hogy Gyáni Gábort és Tomka Bélát is felkértük a közreműködésre, noha esetükben egészen vagy félig idősebb történészgeneráció tagjairól van szó, s így Szarka László kutatásvezetővel együtt ők alkották a meghatározó, több jelentős fejezetet elkészítő szerzői csoporton belül a középgeneráció tagjai mellett a hasonló látásmódjuk miatt is feltűnő vezető történészek körét.

Nemcsak a magyar történettudományban indult meg a hatvanas évek derekán – Márkus László úttörő politikai szociológiai tanulmánya nyomán – vita a Horthy-rendszer jellegéről, de a nemzetközi kutatásban is szinte párhuzamosan kezdődött meg az a nagyívű korrekció, amely az ötvenes évek szűkre szabott elméleti kereteit szétfeszítette. A két világháború közötti időszak a fasiszmus felől történő értelmezése – benne Franco-, Horthy-, sőt király-fasiszmusokkal – a totalitarizmus-elméletek jegyében homogenizált módon igyekezett a demokratikus rendszerek vagy demokratizáló politikai vállalkozások kudarcai nyomán kialakult rezsimek átfogó értelmezését adni.⁴⁰ Ez azonban ahhoz vezetett, hogy nagyban megnehezült egy adott rendszer

---

³⁸ Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938. Bp., L'Harmattan, 2004.

³⁹ Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig. Bp., Akadémia Kiadó, 2011.

⁴⁰ Ennek példája *George L. Mosse: The Genesis of Fascism. Journal of Contemporary History* 1966/1. sz. 14–26., különösen 23.; illetve specifikusabban magyar kontextusban *George Barany: The Dragon's Teeth. The Roots of Hungarian Fascism. In: Native Fascism in the Successor States 1918–1945. Ed. Peter F. Sugar. Santa Barbara, 1971. 73–82.*, ahogy a kötet egésze is jobbra a fasiszmus mint általános értelmező paradigma felhasználásának példája. Érdekes ellenpont Ránki György eltérő

– akár a Horthy-kori Magyarország – árnyalt értelmezése, s furcsa módon részleges összhangba került a szocialista történetírás és a nyugat-európai és amerikai historiográfia ezen akkor korszerűnek számító iskolája. A két olvasat között megmaradt számos eltérés közül számunkra fontosnak bizonyult, hogy a „nyugati” tudományosságban ezzel párhuzamosan megkezdődött az újjobboldali ideológiák, köztük a fasiszmusnak a modernizációs erőfeszítések vizsgálatával való összekapcsolása, amelyek együttesen egy másik, gyökeresen eltérő modernitás felé törekedtek, mint a fejlett, liberális-demokratikus hatalmak által megtestesített politikai, gazdasági és társadalmi modell.

Az elmúlt csaknem fél évszázad meghatározó álláspontja, amely ugyan nem kizárólagos érvényű, de domináns úgy a hazai, mint a nemzetközi kutatásban, szakított ezzel a homogenizáló értelmezéssel. A nemzetközi irodalomból Juan Linz különböző munkáinak recepciója meghatározónak bizonyult,⁴¹ de az establishment-autoritarizmus és a fasiszta mozgalmak elválasztását Magyarország vonatkozásában máig érvényes módon már Deák István elvégezte az 1966-ban megjelent Rogger-Weber-féle szintéziskötetben, amely az európai jobboldali áramlatok árnyaltabb értelmezésére törekedve a fasiszmus-paradigmával történt szakítás egyik kulcsszövege a historiográfiában.⁴²

Ez az álláspont – bár alapjaiban magunkévá tettük –, munkánk számára számos vonatkozásban vetett fel értelmezési problémákat. Hogyan egyeztethető össze az általában fasiszta, illetve tágabban szemlélve totalitárius jellemzőként azonosított vezérkultusz megléte és egyes politikai rendszerek nem fasiszta jellege? A szakirodalomban gyakran előkerülő példa Salazar „antikultusza”, amely az *Estado Novo* vezetőjének „hétköznapi portugálságát” hangsúlyozta, és jól illeszthető a hagyományos autoriter rendszerek bürokratikus-technokrata típusához.⁴³ Portugáliában az államideológia sokkal inkább a luzitán küldetéstudat és a katolicizmus talapzatán épült fel, és a vezérkultusz nem vált meghatározó pillérévé. Horthy alakjához a rövid ideig kvázi-diktátorként fellépő, 1918-ban meggyilkolt Sidónio Pais állt volna közelebb (katona, karizmatikus vezető), semmint Salazarnak a sötét árnyalataiban pompázó bürokrata figurája.⁴⁴ Magyarországon azonban valódi vezérkultusz bontakozott ki, nagyon is modern reprezentációs és kommunikációs technológiákat alkalmazva (avantgárd

---

– mai rendszerértelmezéseinkhez lényegesen közelebb álló – párhuzamos tanulmánya ugyanebben a kötetben. *György Ránki*: The Problem of Fascism in Hungary. In: Sugar: Native Fascism i.m. 65–72. A paradigma rendszeres kritikájához. Vö. *Eugen Weber*: Fascism(s) and Some Harbingers. The Journal of Modern History 54. (1982) 746–765. Weber, a Horthy-establishmentet tarka konzervatív-autoriter konglomerátumként bemutató, Deák István alább hivatkozott tanulmányát 1966-ban közlő úttörő kötet szerkesztője ebben a munkájában (is) határozottan felszólalt a „minden elnyomást, autoriter rendszert és reakciósságot a fasiszta ecsettel sötétre mázó” (tared with the fascist brush) megközelítés ellenében. Uo. 746–747.

⁴¹ A kulcsszöveget, amely meghatározó volt a linzi fogalomhasználat hazai bevezetésében, egy japán vendégkutató írta. Lásd *Hirata Takeshi*: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság 36. (1993) 11. sz. 54–66. Rövid recepciótörténete megtalálható a recenzált szerző egy korábbi tanulmányában, lásd *Turbucz Dávid*: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. Múltunk 52. (2007). 4. sz. 228–245., különösen 229.

⁴² *István Deák*: Hungary. In: The European Right. A Historical Profile. Eds. Hans Rogger – Eugen Weber. Berkeley – Los Angeles 1966. 364–407. Deák értékelése kapcsolódott Macartney a hazai szakirodalomban is jól ismert leírásához Horthy hatalmának önkorlátozó jellegéről. *Carlyle Aylmer Macartney*: October Fifteenth. A History of Modern Hungary I-II. Edinburgh 1961. I. 55–59.

⁴³ *António Costa – Maria Inácia Rezola*: Political Catholicism, Crisis of Democracy and Salazar's New State in Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions 8. (2007) 353–368., különösen 359–360.

⁴⁴ *António Costa Pinto*: Chaos’ and ‘Order’: Preto, Salazar and Charismatic Appeal in Inter-war Portugal. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 203–214., különösen 203.

plakáthagyományoktól a mozgóképig), ám ez idővel egyre inkább az állagörzés, a tradicionális politikai és gazdasági rend fenntartásának irányába hatott. Eközben keletkeztek valódi szélsőjobboldali irányzatok és reformjavaslatok, s a tényleges kormányzati döntések leginkább úgy értelmezhetőek, mint konzervatív állagörzők és radikális jobboldali reformerek összeütközéseinek eredője. A politikai rendszer tehát akár autoriterként is leírható, ám a korszak alaposabb megértése feltételezi a mentalitások feltárását is, amely az ehhez hasonló egyszerű megnevezéseket szétfeszíti. A kutatásunk címében szerepeltetett hívószavak is sugallják, hogy aligha szerencsés egy fogalom alapján állóképként megragadni a sokrétű folyamatokat: még a gyakran szilárd intézményi keretek mögött is pozíció- és értékharok bontakoztak ki, különösen a harmincas évektől kezdve.

A frissebb nemzetközi komparatív irodalom a mi kutatásunkban is megtapasztalt, fentebb összefoglalt dilemmákra is válaszokat keres. Különböző helyzetekben és eltérő tapasztalatok alapján, ám a modern tömegpolitika hasonló kihívásaira, azaz a felemelkedő fasiszta és egyéb szélsőjobboldali diktatórikus törekvésekre válaszul a legtöbb autoriter rendszerben kialakultak a jobboldali radikálisokkal szembeni stratégiák részleteikben gyakran átfedést mutató változatai. Erre éppen Magyarország kiváló példa, mivel a kormányzó körül kiépített intézményrendszer integráló-korlátozó hatást gyakorolt a magyar szélsőjobbra. A szegedi „protofasiszta” áramlatokhoz tartozó csoportokat, mindenekelőtt Gömbös körét az establishmenten belül integrálta. Spanyolországban is megismétlődött ez a Magyarországon korán kibontakozott dinamika, a fasiszta *Falange* a rendszerbe történt (ön)integrációjának folyamatában. A „rég” magyar szélsőjobb a konszolidáció ideje alatt sem szorult ki a politika formálóinak köréből. Túlélésének köszönhetően a radikális irányzat utóbb valódi és korlátozottan sikeres kísérletet is tehetett később az establishment meghódítására.⁴⁵

A magyar szélsőjobb két nemzedéke az establishmenthez való eltérő viszonyának, illetve magának a hatalom birtokosainak és működtetőinek tevékenységét a politikai rendszerek hibridizációja felől vizsgáló kutatások folytatása és bővítése általában is indokolt tehát. Bár más országokban másként végződtek a párhuzamosan kibontakozó folyamatok, világos, hogy a Horthy-korban látható egységképződés majd átmenet és eltolódás az establishmenten belül produktívan hasonlítható össze egyéb, az európai félperifériáról vett példákkal. Stanley Payne hívja fel a figyelmet, hogy Franco számára fontos tanulság volt a köztársaság előtti periódus diktátorának, Primo de Riverának tartózkodása a modern tömegpolitika feltételeihez való alkalmazkodástól. A 19. századi politikai-uralkodó praxist felélesztő, katona volta ellenére is bürokratikus autoriter rendszert építő Primo kudarcra ébresztette rá a Horthynál sokkal problémaérzékenyebb Francót a struktúrák és az ideológia szerepére a modern politikai rendszerek stabilizálásában. Franco egyszerre integrálta a *Falange* fasiszta mozgalmát, fasizálódott bizonyos mértékben,⁴⁶ és az ő személye képezett hidat a keresztény-konzervatívok, a monarchisták csoportjai és a fasiszták között. A politikusként kevésbé tudatos, hatalmát nem polgárháborúban megszerző Horthy esetében sokkal inkább megmaradt a politikai elit egyes vezetőinek autonómiája. Ám a spanyolországi példához hasonlóan jelentkeztek olyan párt- és mozgalomalapítások a harmincas években, amelyek a hagyományelvű autoriter vezető képét a fasiszmus karizmatikus vezérkonceptiójával vegyítették. Ezek hatottak a kormányzati politikára és reprezentációkra is, azonban jellemzően a fasiszta vagy náci politikai minták közvetlen átvétele nélkül. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszottak Magyarországon és a

---

⁴⁵ Vö. *Paksa Rudolf*: Vezér és próféta. Szálasi-kultusz a hungarista mozgalomban. Kommentár 7. (2012) 5. sz. 73-83.

⁴⁶ Ennek pontos mértéke vitatott, de az általános trend meglete maga elegendő mértékben alátámasztja az itt bemutatott párhuzamosságokat. *Stanley G. Payne*: Franco, the Spanish Falange and the Institutionalisation of Mission. *Totalitarian Movements and Political Religions* 7. (2006) 191–201.

félperiférián szinte mindenütt az egyházak, amelyek maguk is modernizációs kérdésekkel küszködtek ugyan, de amelyek sok esetben saját ideológiájukra támaszkodva hatékonyan járultak hozzá egy nem fasiszta, de antidemokratikus és közösségelvű társadalomszervezési elv elfogadtatásához a – mondjuk így – posztliberális korszakukba lépett társadalmakban.⁴⁷

Érdekes további párhuzam, hogy a tartalmi-ideológiai eltérések ellenére strukturális szempontból a Piłsudski-kultusz Horthyéhoz hasonló funkciókat látott el: a *Sanacja*, azaz a puccsal létrejött, pártok feletti „megtisztulást” szorgalmazó rendszer idején a baloldal kiszorítása mellett gyengítette az újsütetű tekintélyuralmi renddel szemben felsorakozó jobboldali erőket, így a Nemzeti Demokrácia (ND) bázisát, valamint az ND jobbszélén feltűnő radikálisokat is. A Horthy-kultusz „megállapodott” formájával mutat hasonlóságot a lengyel esetben az is, hogy az alakzat a vezérkultuszon túl ideológiailag meglehetősen „üres” maradt, tehát a régi típusú autoriter rendszerek anti-ideologikusságát és a vezérkultuszt párosította. Ezért nevezte Stanisław Andreski a rendszert „a két világháború közötti Lengyelországban a félfasizmussal szemben létrehozott pszeudo-fasiszta rendszernek.”⁴⁸ Ez több tanulságos párhuzamot mutat a magyar példával is, rámutatva, hogy milyen bonyolult politikai helyzetekben és tágabb, mentalitástörténeti kontextusokban „bogozódhat” össze tradíció és modernizáció. Magyarországon ráadásul annyival még összetettebb volt a helyzet, hogy egy jelentős liberális elitszegmens is a politikai rendszer establishmentjén belül maradt, ha elsősorban a gazdasági szférára korlátozva is.

A fentiek tovább erősítik a linzi keretek önmagukban vett elégtelenségét, ha nem pusztán egy politikai rendszer általános besorolása, de annak komplex belső viszonyai, egyben a modernitáshoz, modernizációhoz való viszonyulásai is a vizsgálat tárgyát képezik.⁴⁹ A para-fasizmus- és a fasizálódás-elméletek⁵⁰ kifejezett célja, hogy „meghaladják a dualisztikus sémát, amely szerint [egy rezsím] »vagy fasiszta vagy autoriter«, felismerve, hogy »fasiszta« vonatkoztatások nélkül még a két világháború közötti, »nem egészen fasiszta« diktatórikus rendszerek sem érthetőek meg kielégítően.”⁵¹ A fasizmust nem monolitikus ideológiai alakzatként, sokkal inkább egy ultranacionalista szellemiségű mageszme köré rendeződő jelenségegyüttesként azonosító perspektíva elvben megengedi a motívumok, jellemzők akár nem fasiszta rendszerekbe történő átkerülését, transzferét, és kiindulópontként szolgál ezen folyamatok vizsgálatához.⁵² Legjellemzőbb esetként a Robert Griffin 1991-es felvetése körül keletkezett szakirodalom a fasiszta reprezentációs praxisoknak egy azzal ellentétes, konzervatív ideológia köré fonódó megjelenését írja le, megjegyezve, hogy ilyen esetekben a tényleges fasiszta riválisok a tárgyalat „parafasizmus” számára fenyegetésként, nem pedig szövetségesként

---

⁴⁷ Costa, A. – Rezola, M. I.: Political Catholicism i. m. 359–360.

⁴⁸ Stanisław Andreski: Wars, Revolutions, Dictatorships. Studies of Historical and Contemporary Problems from a Comparative Viewpoint. London – Portland 1992. 69–72.

⁴⁹ Thomas J. Miley: Franquism as Authoritarianism. Juan Linz and his Critics. Politics, Religion, and Ideology 12. (2011) 1. sz. 27–50.

⁵⁰ A *fascistization* kifejezés a politikai rezsimek (kölcsonzótt) fasiszta elemekkel való feltöltődésére utal ebben a historiográfiai diskurzusban, és nem kapcsolódik a fasizálódás régi, marxista értelmezéseikhez.

⁵¹ Aristotle Kallis: The ‘Fascist Effect’. On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In: Rethinking fascism and dictatorship in Europe. Eds. António Costa Pinto – Aristotle Kallis. Houndmills 2014. 13–41., különösen 13–14.

⁵² Roger Eatwell: Introduction. New Styles of Dictatorship and Leadership in Interwar Europe. Totalitarian Movements and Political Religions 7. (2006) 2. sz. 127–137.; Aristotle Kallis: ‘Fascism’, ‘Para-fascism’ and ‘Fascistization’. On the Similarities of Three Conceptual Categories. European History Quarterly 33. (2003) 219–250.

tételeződnek.⁵³ Kutatásunk számára nehéz, de annál érdekfeszítőbb kérdésként jelentkezett az a problémakör, amely – egyértelműen valamilyen modernizáció jegyében – különösen a harmincas évektől a szociálpolitikai aktivizmus fokozódásával függött össze, mellyel párhuzamosan különböző korporatista ihletésű, gyakran egyházi pártolással működő társadalmi mozgalmak is kialakultak. Ezek közül nem egynek mintáit fel lehetett fedezni a fasiszta Olaszország vagy akár a Harmadik Birodalom politikai és társadalmi praxisai között, ugyanakkor nem tipikusan fasiszta/náci politikák átvételéről van szó elsősorban. Ezek az egészségügytől a munkahelyi viszonyok újrastrukturálásán át a szabadidő és a fogyasztás lehetőségeinek a bővítéséig a családok, az otthon és a munka világait egyaránt érintve jelentkeztek.

Kutatási eredmények és a tervezett kötetek tartalma, készültségi foka

A fenti, a hazai és a nemzetközi szakirodalom szelektív áttekintése nyomán a következő átfogó kérdések fogalmazódtak meg a kutatócsoportban a projekt futamidejének első, számos konstruktív belső vitát hozó időszakában:

1. Milyen módon mutatható be pontosabban a politikai rendszer problémaérzékelésének változása az idő előrehaladtával? Hogyan válnak megragadhatóvá a modernizációs nyomások úgy, hanem rámutathassunk, hányféle verzió és válasz artikulálódhatott közel egy időben fontos problémák kapcsán. Hogyan keletkeztek komplex ideológiai válaszok ezekre a kortársak által érzékelt problémákra? A reformigény vagy válságtudat formálta a politikai intézményrendszert is, magyarázza annak változásait?
2. Hogyan mutatható be legjobban a politika-társadalom-gazdaság háromszög kölcsönös tételezettsége, anélkül, hogy tisztán politikatörténet-vezérelt kézikönyvet hoznánk létre? Ebben a viszonyrendszerben mit fedezünk fel a modernizációs nyomások forrásaival kapcsolatban, meg lehet-e különböztetni társadalmi ágenciát vagy elitakaratot, amelyek kimutathatóan formálták a politikai-társadalmi rendet? Milyen erők szervezték a politikai beavatkozástól távolabbinak tekintett tereket – család, otthon – amelyek éppen ebben az időben ugyanakkor az egyre inkább biopolitikai praxisokat kialakító tágabb kormányzatiság látómezejébe is belekerültek.
3. Milyen kulturális minták alakulnak ki – a fogyasztás szerkezetétől a magaskultúráig –, amelyek részben tükrözik, részben akár maguk is alakítják tradicionalizmus és valamilyen modernitás-fogalom hol konfliktusos, hol komplementer viszonyát? Jól ismert példa Magyarország esetében is a nagyvárosi-középosztályi kultúrában megőrzött liberális örökség, de mi mondható el a korszakban dominanciára törő nem liberális modernség-képekről? Ezek milyen hagyományrendszerekhez kötődtek, kötődhettek? Mennyiben mutatkozik meg jobban a tág értelemben vett művelődéstörténetben egyes alternatív világnézetek mellett elkötelezett kisebb társadalmi csoportok ön- és társadalomképe, s milyen tanulságokkal szolgál ezek feltárása a két világháború közötti Magyarországot jellemző modernitás-felfogások jobb megértése szempontjából?
4. Végül azt is szükséges tárgyalni, hogy mennyiben alkalmasak a hazai és nemzetközi történetírás által kialakított, az előző kérdések kapcsán produktívnak mutakozó keretek specifikusan magyar problematikák értelmezésére. Itt elsősorban a kisebbségi kérdésre gondolunk, amely a külpolitikában összekapcsolódik a revízió ügyével, de a

---

⁵³ *Roger Griffin*: The Nature of Fascism, London, 1991. 130–131. Vö. *Kallis, A.*: The Fascist Effect i. m. 36–37. és *Uő.*: Fascism, Para-fascism and Fascistization i. m.; *David D. Roberts*: Fascism and the Framework for Interactive Political Innovation during the Era of the Two World Wars. In: *Costa-Pinto, A. – Kallis, A.*: Rethinking Fascism i. m. 42–66.

jogvédelemmel is. Mindez beilleszthető a modernizációval kísérletező autoriter rendszerekre vonatkozó tudásunk keretei közé? Jelent valamilyen speciális kihívást a sajátos magyar helyzet értelmezése tradíció/modernitás viszonyrendszerében?

A fenti nagyobb kérdéscsoportokra kutatásunk a szakirodalommal dialogikus viszonyban álló, ugyanakkor egyértelműen továbblépést jelentő válaszokat kívánt adni a szintézis létrehozása során. A politikatörténeti rész egyik fő kihívását annak jobb bemutatása képezte, hogy milyen módon történt problémák azonosítása, ezek hogyan tudatosodtak és váltak politikai platformokat formáló ügyekké, illetve hogyan katalizálták a kormányzati cselekvést. Erre a fejezetet szerkesztő Turbucz Dávid kollégánk dolgozott ki választ: a politikatörténet szerkezeti és felszíni folyamatokat vegyítő, hagyományos elbeszélésmóddal szemben két „érzékenyebb” értelmezési-közelítési módszert ajánlott. Úttörő jellegű a korszak egészét felölelő napirendelemzés, amely a problémák azonosításának és a politikai-társadalmi recepciónak adja érzékeny olvasatát. Ez a performatív beszédaktusokra fókuszáló analízist egy olyan nagyobb léptékű, strukturális elbeszélés egészíti ki, amely – ellenkező előjellel – azokat az intézményeket, csoportidentitástok vizsgálja, amelyek többé-kevésbé stabil kereteket kínáltak az azonosított kihívásokra, válságokra adandó válaszok kidolgozására. Ezért vizsgáltuk külön az intézményrendszert és a nagyobb ideológiai családokat egyaránt.

A társadalomtörténeti rész kapcsán a Bartha Ákos vezette kollektíva azt a döntést hozta, hogy az osztály-, illetve rétegeközpontú elbeszélésmódot felváltja az interakciók és kapcsolódások tereinek elemzésével. Így jól megmutatkozott, hogy a korszak során hol állt be változás, ez milyen tényleges társadalmi praxisokat hívott életre, hogyan működtek egyes csoportok adaptációs mechanizmusai, és a mindennapi élet meghatározó közegeiben (otthon, iskola, munkahely, fogyasztás-szórakozás helyszínei) milyen módon ment vége a modernizáció társadalmi recepciója. A társadalmi csoportok változó elvárás-rendszerei ütköztek a valósággal, illetve egyre inkább megjelent az igény egyes terek állami felügyelete, megszervezése és támogatása iránt. Ahogy a politikatörténeti rész két fő elemzési iránya, úgy a társadalomtörténeti fejezet is egy hagyományait felmutató, ugyanakkor egyenetlenül modernizálódó ország mozgását azonosította egy alapvetően közösségelvű és az állami szerepvállalás által növekvő mértékben meghatározott társadalomvízió felé.

A gazdaságtörténeti rész árnyalta meglátásainkat. Ezen a területen fontos rámutatni arra, hogy a bevett elbeszélés, amely 1924-től nagy gazdasági felvirágzást azonosít, majd a harmincas évek periódusát elhúzódozó válságként azonosítja, kiigazításra szorul, ahogy ez az elmúlt bő egy évtized történetírásában már meg is kezdődött. Egyfelől a periódus egészében kimutatható bizonyos modernizációs lendület, amely azonban nem tűnik el, de nem is válik túlzottan dinamikussá. A harmincas években is megmutatkozik, ám ezt megelőzően sincsen túlzottan erőteljes – és főleg nem konjunktúrafüggő – periódusa. A Zeidler Miklós szervezésében készült fejezet rámutatott arra, hogy a magyar gazdaság – a nemzetközi környezet dinamikájára igen érzékenyen – hogyan volt képes lassú és részleges modernizáció végrehajtására, amely azonban léptékében, valamint szektorális, és ebből következően földrajzi eloszlásában is egyenetlen maradt. Ez vezetett ahhoz, hogy a korszak végén lényegesen bővülni kezdett az állami aktivitás, szerepvállalás köre, s ha megkésve is, a gazdasági folyamatok mintegy „felzárkóztak” a politika- és társadalomtörténeti fejezetekben azonosított trendek mellé.

A művelődéstörténet fejezet fontos eredményének tartjuk, hogy talán legélesebben világít rá egy konzervatív, majd utóbb újjobboldalivá alakuló – sok szempontból tehát tradicionalista – rend modernizációs elképzelésire. Ez megmutatkozik az oktatás- és tudománypolitika alakulásában éppúgy, mint a művészetek területén, különösen az építészetben, hiszen leginkább ez utóbbi áll szoros viszonyban az állami, és egyes esetekben a privát szponzorációval.

Kísérletet tettünk a kultúra művészeti irányzatok történetén keresztül történő elbeszélését olyan elemzésekkel felváltani, amelyekben erősebben megjelenik a fogyasztás, tehát a társadalmi felhasználás, alkalmazás kérdése, s részletesebben tárgyalhatóvá válnak azok a társadalmi terek – folyóiratoktól az egyesületekig – ahol ezek a folyamatok megragadhatóak.

A külpolitika feldolgozása – egy átfogó, szintetizáló fejezet mellett – külön kötetben történt, ahogy az fentebb jeleztük. Szempontrendszerében azonban összevethető a fentebb tárgyalt fejezetekkel. Bár nem követhető minden bilaterális viszonyban a külpolitika átalakulásának, „modernné válásának” folyamata, egészében véve a kötetet szerkesztő Hornyák Árpád instrukcióinak megfelelően a hangsúlyt arra helyeztük, hogy többdimenziós kapcsolattörténetek szülessenek. Az országtanulmányokban a magas vagy hivatalos diplomácia mellett megjelenő gazdasági, kulturális, társadalmi és médiatörténeti vonatkozások sok esetben jobban mutatják, hogy a külpolitika természete is változott: megszűnt elitek a társadalmi kontroll alól jobbra kivont alkufolyamata lenni, és sokszor a közvélemény által hevesen tárgyalt, tömegszimpátiák és ellenérzések által formált zónájává vált a politikai közéletnek. Ebben az esetben nem annyira az mutatkozik meg, hogy milyen modernizációs víziók keletkeznek Magyarországon, s ezek hogyan formálják a társadalmi érintkezés tereit és módjait. Sokkal inkább az válik láthatóvá, hogy a kortársaknak szembe kellett néznie azzal is, hogy bizonyos fajta modernitásba, tetszik vagy sem, az ország maga is belecsöppent a Párizs környéki békék új Európájának kialakulásával. Ez az új Európa alkotta a külpolitikai tervezés és cselekvés kontextusát, s a magyar diplomáciának is ehhez kellett alkalmazkodnia – mint a kötet tanulmányai mutatják, ez az alkalmazkodási folyamat nem egy esetben szinte magától, természetes módon le is zajlott.

Kutatásunk fogalmi-gondolati vezérfonala felől szemlélve sajátos esetet képez két fejezet. A Trianon utáni magyar kisebbségek története és a második világháborús részvételt feldolgozó részek nem szakítanak alapvető kérdésfeltevéseinkkel, ám szűk vonatkozásokat vizsgálnak ezzel kapcsolatban. A kisebbségtörténeti tanulmányok arra a kérdésre keresnek választ, hogy modernizáló és nemzetépítő államok milyen módon kezelték magyar kisebbségeiket 1920 után, illetve milyen politikai intézményeket tudott a magyar kormányzat kialakítani, amelyek először határokon átnyúlva, sokszor titkosan, utóbb pedig a revízió nyomán formálisan is megpróbálták (újja)szervezni az elveszített, majd visszaszerzett területek társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét. Ennek másik oldalát a helyi magyar társadalmak ágenciája és önszervező potenciálja képezte, amely azonban eleve korlátos volt, s végső soron egyik állami hatalom sem volt érdekelt a kiteljesedésében. Ez a fejezet a nemzetállami ambíciók által meghatározott kelet-közép-európai régió modernitás téziséből kiindulva vizsgálja magyar kormányzat, nemzeti és regionális elitsoportok mentalitását és tevékenységét. Eredménye számos részterület (pld. anyaországi támogatási formák, kisebbségi pártszerveződések regionális kontextusai) újszerű megvilágítása mellett annak bemutatása, hogy a kisebbségi kérdések hogyan foglalják el helyüket Európa keleti felének „modern” kormányzati gondolkodásában, akár csak a politika természetéről és feladatairól folyó társadalmi vitában.

A második világháborús fejezet sajátosságát az a történeti kontextus adja, amelybe kerülve a magyar politikai és gazdasági-társadalmi működés jellege 1939, majd különösen 1941 után gyorsan változott – ám korántsem minden esetben fordulatszerűen. A fejezet bemutatja, hogy az ideológiák területén hogyan folytatódott tovább az az újjobboldali „érési” folyamat, amelynek az elit egészét jobbra húzó hatásai már 1939 előtt jelentkeztek, és amelyek előkészítették a terepet a szélsőjobboldal a hatalomra jutásig tartó felemelkedésének. Emellett kitér a háborús mozgósítás ettől nem elválasztható folyamataig, akár csak a háborús nélkülözést és áldozathozatalt kompenzálni hivatott szociálpolitikai innovációkra. A frontesemények és a holokauszt tárgyalása sok szempontból önálló alfejezetet képez, ám ezek is rámutatnak a kompetenciáit bővítő, s egyre inkább etno-essencialista logika mentén (is) működő

kormányzatiság egyszerre megragadható fokozott mobilizációs és gazdaságszervezési képességére, s a háborússal párhuzamosan jelentkező társadalommal szembeni politikai erőszak formáinak radikális bővülésére.

Rövid bevezető és a korszak utóéletét bemutató zárófejezetével együtt a *Kézikönyv* és a *Külkapcsolatok* kötetek a következőképpen alakulnak:

Kézikönyv (szerkesztők fejezetenként feltüntetve)

1.	Turbucz Dávid	<i>Magyarország állami kereteinek kialakulása</i>
2.	Belpolitika (szerk. Turbucz Dávid)	
2.1.	Turbucz Dávid	<i>Európai kitekintés</i>
2.2.	Püski Levente	<i>A politikai intézményrendszer</i>
2.3.	Romsics Gergely	<i>Politikai ideológiák</i>
2.4.	Turbucz Dávid	<i>A politikai közbeszéd napirendelemzése (1919–1931)</i>
2.5.	Kerepeszki Róbert	<i>A politikai közbeszéd napirendelemzése (1932–1938)</i>
2.6.	Szécsényi András	<i>A politikai közbeszéd napirendelemzése (1938–1945)</i>
3.	Társadalom (szerk. Bartha Ákos)	
3.1.	Bartha Ákos	<i>Demográfia, társadalmi szerkezet</i>
3.2.	Gyáni Gábor	<i>Felekezetek, etnikumok</i>
3.3.	Gyáni Gábor	<i>Otthon, lakáskultúra</i>
3.4.	Géra Eleonóra	<i>Nők, férfiak, gyerekek, öregek</i>
3.5.	Bódy Zsombor	<i>A munka világa</i>
3.6.	Bódy Zsombor	<i>Szabadidő, fogyasztás</i>
3.7.	Tomka Béla	<i>Szociálpolitika</i>
3.8.	Strausz Péter	<i>Társadalmi szerveződések</i>
3.9.	Ignác Károly	<i>Közéleti magatartás</i>
4.	Magyar kisebbségek (szerk. Bárdi Nándor)	
4.1.	Eiler Ferenc	<i>A kisebbségek jogi helyzete</i>
4.2.	Szarka László	<i>Kisebbségpolitika az utódállamokban</i>
4.3.	Bárdi Nándor	<i>A magyar kormány támogatáspolitikája</i>
4.4.	Bárdi Nándor	<i>A magyar közösségek társadalma</i>
4.5.	Bárdi Nándor	<i>Kisebbségi magyar pártok</i>

4.6.	Filep Tamás Gusztáv – Sárándi Tamás	<i>Kis magyar világok</i>
5. Kultúra (szerk. Ablonczy Balázs, Romsics Gergely)		
5.1.	Balogh Róbert – Ferkai András	<i>Épített és természetes környezet</i>
5.2.	Romsics Gergely – Géra Eleonóra	<i>Oktatási intézmények</i>
5.4.	Rockenbauer Zoltán	<i>Képzőművészet</i>
5.5.	Ablonczy Balázs – Péteri Lóránt	<i>Előadóművészet</i>
5.6.	Albertini Béla	<i>Fotóművészet</i>
5.7.	Ablonczy Balázs	<i>Rítus, kultusz, szubkultúra</i>
5.8.	Bengi László	<i>Olvasási szokások, irodalomfogyasztás</i>
6. Gazdaság (szerk. Zeidler Miklós)		
6.1.	Tomka Béla	<i>A nemzetközi gazdasági környezet</i>
6.2.	Tomka Béla	<i>Makrogazdasági adatok</i>
6.3.	Szilágyi Zsolt	<i>Regionális különbségek területi egyenlőtlenségek Magyarországon</i>
6.4.	Pogány Ágnes	<i>Gazdaságpolitika</i>
6.5.	Estók János	<i>Mezőgazdaság</i>
6.6.	Hidvégi Mária	<i>Ipar</i>
6.7.	Pogány Ágnes	<i>Külkereskedelem</i>
6.8.	Hidvégi Mária	<i>Infrastruktúra, motorizáció, modernizáció</i>
7. Külpolitika (szerk. Hornyák Árpád)		
7.1.	Romsics Gergely	<i>Külpolitikai gondolkodás</i>
7.2.	Hornyák Árpád – Romsics Gergely – Zeidler Miklós	<i>Magyarország külpolitikája (1919–1941)</i>
8. A 2. világháború (szerk. Stark Tamás)		
8.1.	Szabó Péter	<i>Hadiesemények</i>
8.2.	Szulovszky János	<i>Hátország</i>
8.3.	Paksa Rudolf	<i>1944: a politikai rendszer változásai</i>
8.4.	Frojimovics Kinga	<i>Antiszemitizmus, vészkorszak</i>
8.5.	Bartha Ákos	<i>Antináci ellenállás</i>
8.6.	Stark Tamás	<i>Embervesztés, népmozgások</i>
9. A Horthy-korszak emlékezete (szerk. Turbucz Dávid)		
9.1.	Turbucz Dávid	<i>A Horthy-korszak emlékezete történetírás, oktatás, kultúra, közbeszéd</i>
9.2.	Stark Tamás	<i>Az emigráció képe a Horthy-korszakról</i>

Bilaterális kapcsolatok (szerk. Hornyák Árpád, Romsics Gergely)

1.	Ablonczy Balázs	<i>Magyar–francia kapcsolatok</i>
2.	L. Balogh Béni	<i>Magyar–román kapcsolatok</i>
3.	Fejérdy András	<i>Magyar–szentszéki kapcsolatok</i>
4.	Fiziker Róbert	<i>Magyar–osztrák kapcsolatok</i>
5.	Vitári Zsolt	<i>Magyar–német kapcsolatok</i>
6.	Barta Róbert	<i>Magyar–brit kapcsolatok</i>
7.	Hornyák Árpád	<i>Magyar–jugoszláv kapcsolatok</i>
8.	Janek István	<i>Magyar–szlovák kapcsolatok</i>
9.	Juhász Balázs	<i>Magyar–olasz kapcsolatok</i>
10.	Kolontári Attila	<i>Magyar–szovjet kapcsolatok</i>
11.	Mitrovits Miklós	<i>Magyar–lengyel kapcsolatok</i>
12.	Szarka László	<i>Magyar–csehszlovák kapcsolatok</i>
13.	Zeidler Miklós	<i>Magyarország és a Nemzetek Szövetsége</i>
14.	Glant Tibor	<i>Magyar–amerikai kapcsolatok</i>

A *Makropédia* célrendszere eltér a fentebb bemutatott két szintetizáló rész logikájától, bár természetesen azok felfogásával nem áll ellentétben – sőt, alátámasztani igyekszik azokat. Létrehozása során kettős célt követtünk: önmagukban értelmezhető, adatgazdag, jól felhasználható áttekintéseket igyekeztünk létrehozni fontos – gyakran vitatott – személyiségekről, eseményekről, folyamatokról. A kutatás egészének a céljai túlmutatnak ezen, de természetesen számunkra is mindvégig világos volt, hogy bizonyos társadalmi jelentőséggel bír, ha a kutatás legújabb állapotát tükröző, jobbra lineárisan megszerkesztett, könnyen befogadható esszéekben kínáljuk fel azt az empirikus ismeretanyagot, amelynek révén érdeklődők, diákok, de akár tanárok és egyetemisták is hatékonyan képesek lehetnek a magyar történelem általunk feldolgozott korszakára reflektálni, véleményt formálni és alátámasztani számos rész kérdésben.

E célkitűzés mellett azonban a *Kézikönyv*vel összefüggésben is fontos feladatot lát el a száz szócikknyi terjedelemben tervezett *Makropédia*. Kritikus pontokon mutatja be, hogy egyes életpályák, irányzatok, fordulópontok vagy kritikus események értelmezése során hogyan ütközünk bele a modernizáció és tradicionalizmus komplex, korántsem mindig kölcsönösen kizáró viszonyának kérdésébe, s a történelemben ezek milyen sajátos egységként mutatkoznak meg a művészeti iskoláktól kezdve a jogalkotáson és az oktatáson át a politikai részvétel intézményrendszeréig bezárólag. A kötet számos konkrét esettanulmányban mutat rá a két háború közötti Magyarország ellentmondásos modernizációjának formáira, kitért a korszakban perifériára szorult ideológiai alternatívákra, s egyszerre támasztja alá a *Kézikönyv* megállapításait, s szolgál belépési pontként a történettudományt kevésbé ismerők számára.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a kötet száz tervezett esszéjéből 92 darab áll rendelkezésre. Míg a többi kötet anyaga rendelkezésre áll, a *Makropédia* szerzői közül többen visszaléptek (a

projekt futamidejének akár utolsó heteiben is sajnos), s bár az évek során a nem kisszámú szerzőcserét általában sikerült megfelelően lebonyolítani, az utolsó időszak számunkra sem előre látható problémái miatt nyolc szócikk elkészülését még várjuk. Ezek pénzügyi vonzatait egyéb forrásból fedezzük.

A kötet (a hiányok feltüntetése mellett) a következőképpen áll össze:

Makropédia (szerk. Zeidler Miklós)

1.	Turbucz Dávid	<i>Horthy Miklós</i>
2.	Kerepeszki Róbert	<i>Friedrich István</i>
3.	Klestenitz Tibor	<i>Huszár Károly</i>
4.	Gali Máté	<i>Simonyi-Semadam Sándor</i>
5.	Ablonczy Balázs	<i>Teleki Pál</i>
6.	Ablonczy Balázs	<i>Bethlen István</i>
7.	Püski Levente	<i>Károlyi Gyula</i>
8.	Vonyó József	<i>Gömbös Gyula</i>
9.	Kerepeszki Róbert	<i>Darányi Kálmán</i>
10.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Imrédy Béla</i>
11.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Bárdossy László</i>
12.	Joó András	<i>Kállay Miklós</i>
13.	Ungváry Krisztián	<i>Sztójay Döme</i>
14.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Lakatos Géza</i>
15.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Szálasi Ferenc</i>
16.	Püski Levente	<i>Nemzetgyűlés, Országgyűlés</i>
17.	Ignác Károly	<i>A választójog és a választási rendszer</i>
18.	Klestenitz Tibor	<i>A politikai sajtó</i>
19.	Szabó Viktor	<i>Tömegtájékoztatás, állami propaganda</i>
20.	Kerepeszki Róbert	<i>Az ellenforradalom</i>
21.	Zeidler Miklós	<i>A királykérdés</i>
22.	Ispán Ágota	<i>Állami és egyházi ünnepek</i>
23.	Turbucz Dávid	<i>A Horthy-kultusz</i>
24.	Vonyó József	<i>A fajvédő mozgalom</i>
25.	Hatos Pál	<i>Konzervativizmus</i>
26.	Romsics Gergely	<i>Polgári liberalizmus</i>
27.	Ignác Károly	<i>Baloldali mozgalmak</i>
28.	Papp István	<i>A népi gondolat</i>

29.	Romsics Gergely	<i>Korporatista kezdeményezések Magyarországon</i>
30.	Czeferner Dóra	<i>Nőmozgalmak</i>
31.	Pók Attila	<i>A politikai emigráció</i>
32.	Szécsényi András	<i>Iffúsági szervezetek</i>
33.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Közigazgatás</i>
34.	Lehotay Veronika	<i>Az igazságszolgáltatás rendszere: bíróságok, törvényszékek</i>
35.	Lehotay Veronika	<i>Bűn és bűnüldözés</i>
36.	Csösz László	<i>Antiszemita jogszabályok</i>
37.	Bartha Ákos	<i>A földkérdés: birtokmegosztás, földreform</i>
38.	Bódy Zsombor	<i>Társadalombiztosítás: egészségbiztosítás és nyugellátás</i>
39.	Molnár László	<i>Egészségügyi viszonyok és intézmények</i>
40.	Romsics Gergely	<i>Társadalommagyarázatok</i>
41.	Zeidler Miklós	<i>Az új magyar államhatárok megállapítása Trianon után</i>
42.	Püski Levente	<i>Arisztokraták</i>
43.	Bódy Zsombor	<i>Városi középrétegek</i>
44.	Nagy Péter	<i>Ipari munkások</i>
45.	Bartha Ákos	<i>Parasztok, földmunkások</i>
46.	Szüts István Gergely	<i>Menekültek és áttelepülők Magyarországon (1918–1924)</i>
47.	Pálvölgyi Balázs	<i>A magyarországi kivándorlók</i>
48.	Czeferner Dóra	<i>Nők</i>
49.	Marchut Réka	<i>A magyarországi németek</i>
50.	Novák Attila	<i>A magyarországi zsidók</i>
51.	Demmel József – Szuda Krisztina	<i>A magyarországi szlovákok</i>
52.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>A magyarországi délszlávok</i>
53.	Nagy Pál	<i>A magyarországi cigányok</i>
54.	Wéber Péter	<i>A magyarországi románok</i>
55.	Pogány Ágnes	<i>Korona és pengő: jövedelmek, adók, árak</i>
56.	Pogány Ágnes	<i>A pénzügyi stabilizáció</i>
57.	Pogány Ágnes	<i>A világgazdasági válság és a magyar válságmenedzselés</i>

58.	Klement Judit	<i>Magyarországi nagyvállalatok és nagyvállalkozók</i>
59.	Romsics Gergely	<i>Történetírás</i>
60.	Klestenitz Tibor	<i>A magyarországi katolikus egyház</i>
61.	Hatos Pál	<i>A magyarországi református egyház</i>
62.	Hatos Pál	<i>A magyarországi evangélikus egyház</i>
63.	Toronyi Zsuzsanna	<i>A magyarországi izraelita felekezet</i>
64.	Fazekas Csaba	<i>Kisegyházak</i>
65.	Garai Imre	<i>A közoktatás: alsó- és középfokú iskolák</i>
66.	Zeidler Miklós	<i>A francia–magyar titkos tárgyalások</i>
67.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>A társadalmi érintkezés</i>
68.	Balogh Róbert	<i>Étkezési-táplálkozási szokások</i>
69.	Perényi Roland	<i>Szexualitás</i>
70.	Záhonyi-Ábel Márk – Gajdó Tamás	<i>Film, színház, sztárkultusz</i>
71.	Zeidler Miklós	<i>Sportélet</i>
72.	Jusztin Márta	<i>Az idegenforgalom</i>
73.	Szücs György	<i>Konzervativizmus és modernizmus a képzőművészetben</i>
74.	Péteri Lóránt	<i>Konzervativizmus, modernizmus, folklorizmus a zenei életben</i>
75.	Józan Ildikó	<i>Irodalmi útkeresések</i>
76.	Ferkai András	<i>Historizálás, modernizmus, nemzeti karakter az építészetben</i>
77.	Hornyák Árpád	<i>A kisantant</i>
78.	Zeidler Miklós	<i>A trianoni béke</i>
79.	Zeidler Miklós	<i>Revizionizmus, irredentizmus</i>
80.	Tóth Imre	<i>A soproni népszavazás</i>
81.	Simon Attila	<i>Felvidék visszacsatolása</i>
82.	Fedinec Csilla	<i>Kárpátalja visszacsatolása</i>
83.	Sárándi Tamás	<i>Észak-Erdély visszacsatolása</i>
84.	Hornyák Árpád	<i>Délvidék visszacsatolása</i>
85.	Simon Attila	<i>A csehszlovákiai magyarság</i>
86.	Egry Gábor	<i>A romániai magyarság</i>
87.	Hornyák Árpád	<i>A jugoszláviai magyarság</i>
88.	Tóth Imre	<i>Az ausztriai magyarság</i>

89.	Ungváry Krisztián	<i>A Nemzeti Hadsereg és a Magyar kir. Honvédség</i>
90.	Ungváry Krisztián	<i>Magyar hadiipar és haditechnika a 2. világháborúban</i>
91.	Szabó Péter	<i>A 2. magyar hadsereg</i>
92.	Ungváry Krisztián	<i>Budapest ostroma</i>
93.	Szécsényi András	<i>Munkaszolgálat</i>
94.	Stark Tamás	<i>A kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás</i>
95.	Romsics Gergely	<i>A Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulása</i>
96.	<i>Később felkérendő szerző</i>	<i>Magyarország hadba lépése</i>
97.	Ungváry Krisztián	<i>A német megszállás</i>
98.	Joó András – Ungváry Krisztián	<i>A kiugrási kísérlet</i>
99.	Gellért Ádám	<i>Népbíróági és igazolóbizottsági eljárások</i>
100.	L. Balogh Béni	<i>A párizsi békeszerződés</i>

A kutatás folyamata, részeredményeinek hasznosítása

A kutatás 2017 őszén indult meg, azonban az első évet jórészt még a tartalom pontosabb meghatározása és a szerzők felkérése töltötte ki. Zeidler Miklós (Romsics Gergely közreműködésével) minden *Makropédia*-cikkhez 1-2 oldalas vázlatot készített, hogy ezek a rövid esszék a *Kézikönyv* tanulmányait valóban kiegészítsék, háttérrel és áttekintést nyújtsanak, azonban lehetőség szerint korlátozzuk az információ és főleg az elemző gondolatok ismétlődését. Egyes csoportokban gyorsan megindult a munka, Gyáni Gábor tanulmányaival (*Társadalomtörténet* fejezet) pedig egy évvel a kezdés után (2018. szept. 25.) megindult a kéziratviták sorozata. Ezeket eleinte 2-3 kéziratot összegyűjtve tartottuk, utóbb azonban jobbnak láttuk az egyes szövegeket opponensek révén megvitatni, majd nagyobb workshopok alkalmával a nyilvánosság előtt is bemutatni. Ez nem szerepelt a kutatási tervben, de így összesen több száz főhöz jutottak el a kutatás eredményei az online és részvételi formában egyaránt a nagyközönség számára nyitott műhelybeszélgetéseknek és konferenciáknak köszönhetően, míg a projekt résztvevői összesen tizenkettő alkalommal vitathatták meg az egyes fejezetek tartalmát és a többi részhez való viszonyát.

Első nyilvános konferenciánkat 2018. november 5-én szerveztük Pécsen, a Pécsi Tudományegyetemen. Ennek fő szervezője Hornyák Árpád kollégánk és szerkesztőtársunk, az egyetem oktatója volt. Az általa szerkesztett kötet tematikájához igazodva a programot a magyar bilaterális külkapcsolatokról szóló előadások alkották, továbbá Szarka László kutatásvezető és Zeidler Miklós szerkesztő ismertette a kutatási koncepciót és a várható eredményeket.

A 2018/19-es évben minden fejezet szerkesztője, ahol kettő vagy több szöveg készült el, műhelyvitákat szervezett. Ezek még az eredeti elképzelés szerint, 2-3 órás blokkokban, zárt körben zajlottak, kutatók és külső meghívott – szakmabeli – vendégek részvételével.

A 2019/20-as évben az akkorra jelentősre nőtt szövegbeli elmaradásokat igyekeztünk először pótolni. Pontosabbá, kvázi-véglegessé vált a három kötet tartalma, egyben számos esetben szerzőktől kellett megválnunk. Legjellemzőbb oka ennek a visszalépés volt, de néhány esetben az elkészült művel kapcsolatban merültek fel olyan szerkesztői elvárások, amelyeknek a szerző nem kívánt megfelelni. A kötetek koherenciája érdekében ilyenkor új tanulmány biztosítására törekedtünk.

2020-ra teljessé vált a bilaterális külpolitikai kötet szövegállománya, bár szerkesztésük 2022-ig húzódott, és egy tanulmányt (*Brit-magyar kapcsolatok*) kollektív döntésünk nyomán újra megíratunk. A szövegek bemutatása azonban nem volt lehetséges 2020 őszen-telén, a járvány miatt kihirdetett veszélyhelyzet pedig a kutatókat forrásaiktól is elvágtá. A járvány előtt és pillanatnyi szünetében két eseményen folytattuk a szélesebb szakmai közönséggel a párbeszédet. 2019. november 14-én a Debreceni Egyetemen dolgozó résztvevők (Kerepeszki Róbert, Püski Levente) által szervezett Horthy-kori konferencián, illetve a 2020. szeptember 14-15-én *A Horthy-kor vitatott kérdései* címmel tartott MTA-konferencián hét, illetve hat kutatásban részt vevő kollégánk adott elő az általuk készített alfejezetekhez kapcsolódó témákban. Mindez megerősítette véleményünket, mely szerint a kutatás keretein belül készülő munkák a magyarországi történettudomány legfrissebb eredményeit tükrözik majd.

Végül a külpolitikai kötet tanulmányait, amint lehetségessé vált, egy nagyobb szabású műhelykonferencián mutattuk be (2021. június 25.). Ennek során az előadásokon a szerzők prezentálták téziseiket, az opponensek pedig előadás formájában mondták el megjegyzéseiket.

A *Kézikönyv*ben a műhelyvitákon lezárt politikatörténet és társadalomtörténet fejezetek mellé, amelyeket több, zártkörű ülésen vitattunk meg 2018 és 2020 eleje között, 2021 során felzárkózott a kisebbségtörténet és a II. világháború időszakát bemutató egység is. A kisebbségtörténet esetében a külpolitika-történethez hasonló egynapos konferencián vitattuk meg a tanulmányokat (2021. szeptember 28.), minden szöveghez külön külső bírálót kérve fel. A II. világháború éveit bemutató fejezet vitájára 2021. december első hetében került sor, hasonló formában.

2022-ben a gazdaságtörténet fejezet első vitáját tartottuk meg, azonban mivel itt komolyabb nézeteltérések alakultak ki, ebben az esetben a nyilvános műhelybeszélgetés formátuma helyett a zárt ülést választottuk. Az emlékeztetőtörténetről szintén csak meghívottaknak szóló műhelybeszélgetést szerveztünk, amelyet ebben az esetben a projekttől utóbb visszalépett kollégánk, Paksa Rudolf szerkesztői szempontjai és a szerzők között fennálló véleménykülönbségek tettek szükségessé és feszültté. A *Kézikönyv* utolsó fejezetéhez tartozó, a historiográfiai recepciót feldolgozó dupla tanulmány (1989-ig Krizmanics Réka, 1989 után Révész Tamás) elkészült, de nem tervezzük felhasználni, a teljesítést elismerve lemondunk a kötetben való szerepeltetésről, Turbucz Dávid kollégánk pedig új tanulmányt készített.

A projekt nemzetközi bemutatkozását a járvány talán még inkább gátolta, mint a hazai együttműködések és eseményeket. A 2020-as évben számos tervezett konferencia elmaradt, így a májusra tervezett *Association for the Study of Nationalities* éves konvencióján tervezett bemutató panelünk (convenor: Romsics Gergely) is, valamint a szintén májusban, a Paris-I egyetemen tervezett előadás-sorozatunkra (szervező: Ablonczy Balázs) nem kerülhetett sor. Így csak projektünk külpolitikai részét sikerült bemutatnunk, erre a prágai Masaryk-Intézet által San Franciscóban, az *Association for South Eastern and Eastern European Studies* éves konferenciáján szervezett panelben került sor. A régiókra fókuszáló tudományosság legnagyobb seregszemléje még épp a járvány kitörése előtt megvalósulhatott (2019. november vége).

A kutatást lezáró konferenciával éppen ezért az is célunk volt, hogy kiemelt régiós partnereink felé kommunikáljuk eredményeinket, egyben közös gondolkodást kezdeményezzünk az első

világháború utáni időszak komparatív tanulmányozásának lehetőségeiről. Tágabban erre a modernitás/tradicionalizmus vonatkoztatási rendszerét alkalmasnak találtuk, szűkebben pedig az autoriter fordulatok, majd a különböző szélsőjobboldali mozgalmak felemelkedésének komparatív vizsgálata bizonyult hazai és nemzetközi kutatókat a leginkább megszólító, jól bemutatható kutatási témának. A 2023. június 8-án tartott zárókonferencián a kutatást értékelő két panelt követően ezért angolul kifejezetten a komparatív lehetőségeket igyekeztünk már számba venni, szerb, cseh, román, osztrák és lengyel kollégákkal.

A saját szervezésű vagy a projekt bemutatását is magukba foglaló panelek, konferenciák számbavételén túl a kutatásban résztvevők nagy száma miatt a konferencia-szereplések tételes közlésétől el kell tekintenünk. Ebben szerepet játszott a Trianon-emlékév kapcsán megvalósult, százas nagyságrendű konferencia-részvétel és önálló előadás, azonban ezeket tematikai relevanciájuk ellenére nem tartjuk egyértelműen a projekthez sorolható szerepléseknek.

A kutatáshoz kapcsolódóan tervezett könyvtári és levéltári, forrásfeltáró utak a konferenciákhoz hasonlóan alakultak. Megkezdtük a tervezett utak bonyolítását, majd a járvány ezt megakasztotta, s még 2022-ben is elmaradt utakat igyekeztünk részben pótolni. 2018 nyarán, a kutatóutak megkezdésekor Zeidler Miklós szerkesztő kollégánk a kötetek előkészítése szempontjából fontos kutatásokat a célszerűség miatt a tervezettnél korábban végezte el. Első és második évi angliai kutatóútját összevonva bonyolította le, s ennek során feltárta a külpolitikai kapcsolattörténethez (Történeti bevezető; magyar–népszövetségi kapcsolatok; brit–magyar kapcsolatok) szükséges anyagok döntő részét. Ez elsősorban négy témakörhöz tartozó levéltári források különböző brit forrásörző intézményekben történt azonosítása és feldolgozása révén vált lehetségessé: 1. A párizsi békekonferencia és a trianoni békeszerződés megalkotása; 2. Magyar–brit diplomáciai kapcsolatok 1935–1941 között; 3. A brit kormány álláspontjának alakulása a Nemzetek Szövetsége elé kerülő magyar ügyekben; 4. Nagy-britanniai zsidó szervezetek fellépése a magyarországi numerus clausus törvény ellen. A fent részletezett anyaggyűjtés mellett – a korábbi kutatásokkal együtt – teljessé vált az 1919–1941 között Bécsben, Belgrádban, Budapesten, Bukarestben és Prágában szolgálatot teljesítő brit követek által írott éves összefoglaló jelentések sorozata, amely jól használható alapanyagot nyújt majd a projekt futamidejének végére elkészítendő, a két világháború közötti magyar bilaterális kapcsolatokat ismertető kötet tanulmányaihoz.

Ugyanekkor Turbucz Dávid, a politikátörténeti dimenzióért felelős szerkesztő, Kelet-Közép- és Dél-Európa tekintélyelvű rendszereinek komparatív értelmezéséhez szükséges kutatásokat végzett el a könyvészeti anyagot egy helyen összegyűjtő Osztrák Nemzeti Könyvtárban, Bécsben. Feldolgozta és értelmezte azt a politikai rezsimekhez több perspektívából közelítő széles tudományos korpuszt, amely a hetvenes évek „paradigmatikus”, történészek által máig rutinszerűen hivatkozott politikai rendszertanának árnyalását vagy éppen kritikáját tűzi célul. Bárdi Nándor Kolozsvárott folytatott kutatásokat (Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Egyetemi Könyvtár), ahol a budapesti kormányzat 1921–1940 közötti romániai magyar kapcsolataihoz és támogatáspolitikájához gyűjtött anyagot.

Kétoldalú akadémiai egyezmény alapján két kutató dolgozott az első évben a prágai levéltárakban. Szarka László a külpolitikai kapcsolattörténeti kötet csehszlovák fejezetének, valamint a magyar kisebbség 1938-ig vezetett történetének elkészítéséhez szükséges anyagokat a CSTA Masaryk Intézetének Levéltárában elhelyezett Masaryk- és Beneš-levéltár 1919-1935, illetve 1919-1938 közötti magyarországi vonatkozású anyagait, egyebek közt a békeszerződés, a királypuccsok, a vámháborúhoz vezető bilaterális gazdasági viszonyok kérdésének csehszlovák iratait vizsgálta. Az anyagokból egyértelműen kitetszik, hogy a csehszlovák köztársasági elnök és az „örökös” csehszlovák külügyminiszter politikájában Magyarország elszigetelése kezdettől fogva Prága kiemelten fontos céljának számított, ami különösen a

kisantant-politika felerősödésében mutatkozott meg. A külpolitikai források mellett a mindkét csehszlovák politikus levéltárában nagy mennyiségben található kisebbségi magyar vonatkozású ügyiratokat is módszeresen begyűjtötte, s ezzel az első kötet kisebbségpolitikai fejezetében készülő elemzés is sok új szemponttal egészült ki. Janek István a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának Levéltárában a két ország kapcsolatainak 1918-1925 közötti külügyi forrásait gyűjtötte össze és elemezte, különös tekintettel a csehszlovákiai magyar politikai pártok magyarországi kapcsolattartására, finanszírozására és a parlamenti választások során tanúsított magatartására.

2019 őszén Janek István (az eredeti pályázatban szereplő csehországi és szlovákiai kutatóút helyett) két csehországi tanulmányúton vesz részt (Prága, Cseh Nemzeti Levéltár, Cseh Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Könyvtára, 6 + 7 nap). Külső forrásból fedezte csehországi kutatóútját Szarka László kutatásvezető (Prága, Cseh Külügyminisztérium Levéltára, Cseh Nemzeti Könyvtár, 7 nap). Szintén külső támogatás segítségével végezte romániai és szerbiai feltáró munkáját Bárdi Nándor (kolozsvári Egyetemi Könyvtár, sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, 5 nap; Zenta, Magyar Művelődési Intézet Kézirattára, Újvidéki Egyetem Hungarológiai Intézete és Magyar Tanszéke Könyvtára, 2 nap). A tervben nem szereplő kutatóutat valósított meg Stark Tamás 2019 szeptemberében a külföldre hurcolt magyar zsidóság témakörében (Bécs, Osztrák Nemzeti Könyvtár, 4 nap) a projekt költségvetésének terhére, akárcsak Papp István Kolozsvárott a népi ideológia a trianoni határokon túli dimenziójával kapcsolatban (2019. november).

A járvány kitörését követően a kutatóutak lényegében ellehetetlenültek. Néhány fontos kutatóút megvalósult, az időnként lazított szabályozások jelentette lehetőséget megragadva. Ilyen volt Zeidler Miklós franciaországi diplomáciatörténeti kutatóútja (2020. augusztus első hete), illetve Hornyák Árpád belgrádi útja. Az elmaradt kutatások pótlása 2021-ben részben megkezdődhetett. Romsics Gergely két hétig Párizsban kutatva rekonstruálta a külpolitikai gondolkodás történetéről szóló fejezethez szükséges, a magyar levéltári állomány 1945-ös és 1956-os sérülése folytán nem jól ismerhető korai évek fontos vonatkozásait (június-július). A „bepótoló” hosszabb kutatóutak közül kiemelendő Bárdi Nándor erdélyi és Szarka László prágai útja. Mindkettő a Trianon utáni kisebbségi ügyek és az utódállamok kisebbségpolitikája metszetének alaposabb feltárását célozta.

Az utolsó teljes évben, 2022-ben, a bővülő kutatási és utazási lehetőségeket kihasználva, lényegében sikerült pótolni az elmaradt feltárásokat. A primer források feltárását célzó utakon túl egy nagy jelentőségűnek ítélt utat támogattunk, amely a II. világháborút és a Holokausztot feldolgozó fejezet eredményeit ismertette külföldön. Stark Tamás kollégánk az Egyesült Államok keleti partján, a New York-i Állami Egyetem rochesteri kampuszán, valamint a Rutgers Egyetem fő kampuszának helyt adó New Brunswickban számolhatott be a zsidóság tragikus sorsára vonatkozó kutatásainkról, amelyet fejezetszerkesztőként ő maga koordinált. E nagyobb költségigényű, de jelentősége miatt kollektívánk által indokoltnak tartott utazás mellett Ablonczy Balázs, Romsics Gergely és Szarka László folytatott rövid kutatást Párizsban, illetve Prágában. Romsics Gergely a magyar társadalmi önképre és historiográfiára vonatkozó kutatásairól tartott a projekt részfinanszírozása mellett előadást a Cseh Tudományos Akadémiai néprajzi és történettudományi intézete által szervezett nemzetközi konferencián, amelyben vonatkozó tanulmányai egyes eredményeit ismertette.

A feltárt anyagok összességükben nagyban bővítik ismereteinket a korszakról, bár természetesen megfigyelhető, hogy a külföldi kutatások a bilaterális kapcsolatok és a kisebbségtörténet szempontjából bizonyultak fontosnak, a többi Kézikönyv-fejezet esetében ilyen finanszírozási igény alig merült fel.

Kitekintés, jövőbeni felhasználás

Kutatásunk elsődleges célja, egyben társadalmi és tudományos hasznosulásának a kulcsa a megjelenés. A megjelentetésre a K124142. sz. projekt nem különített el forrást, ez nem is volt célja, s erre vonatkozóan a pályázatban sem tettünk vállalásokat. Az elnyert összeg prudens gazdálkodás mellett arra volt elegendő, hogy a *Kézikönyvhöz* szükséges korpuszt létrehozzuk, majd utóbb maradványunk terhére, az NKFIH támogató beleegyezésével az olvasásszerkesztés folyamatát megkezdjük. A kiadvány-előkészítés jelenleg is zajlik, a további költségeket saját vagy pályázati forrásból a megjelentetés mellett elkötelezett Történettudományi Intézet fedezi.

A három kötet együttesen jól körbejárhatóvá teszi a két világháború közötti időszakot, mintegy 135 év terjedelemben, sok tucatnyi térképpel és fényképpel (ezeket az intézeti kiadványcsoport készíti elő, illetve szerzi be).

A kötet komparatív kutatásokban használható eredményeit egy kötetben, rövidített kiadásként angolul szeretnénk megjelentetni, ebben a vonatkozásban azonban még nem találtunk praktikus és megbízható finanszírozást, illetve megfelelő nemzetközi kiadót.

A kutatási eredmények egy részét, majd utóbb több elemét, előfizetés nélkül szeretnénk elérhetővé tenni az interneten. Nem az egész anyag megnyitása lenne, lehetne a cél: sokkal inkább a közoktatásban leghasznosabb részek (*Makropédia*), valamint válogatott részletek válnának mindenki számára elérhetővé. Részben ezzel a céllal állítottuk össze adatbázisainkat, amelyeket szintén indokoltnak tartunk digitális formában megosztani, s így a hagyományos, papíralapú megjelenést követően tágabb körben elérhetővé tenni. A két háború közötti időszakra vonatkozóan a következő adatbázisok készültek el:

- Magyarországi felekezetek
- Magyarországi nemzetiségek
- Magyarországi földbirtokmegoszlás
- Magyarországi büntetőbíráskodás
- Magyarországi iskolafenntartók
- Magyarországi iskolázottság (nem, felekezet, anyanyelv szerint)
- Magyarországi népesség korosztályai
- Magyarországi nemzetiségi nyelvű oktatás
- Magyarországi foglalkozási szerkezet alakulása
- A magyarországi zsidóság asszimilációja (házasodás, névváltoztatás, anyanyelvváltás)
- Magyar külkereskedelem (volumen, külföldi partnerek, főbb export-import árucikkek)
- Magyar sportolók teljesítménye az olimpiai játékokon, világ- és Európa-bajnokságokon
- Választókerületek, választási eredmények, választókerületi reprezentáció
- Magyarországi vasúthálózat
- Magyarországi közúthálózat
- Magyarországi üzemanyagfogyasztás
- Magyarországi postai forgalom

Ezenkívül jelentős és a szélesebb közönséggel megosztandó eredmény a trianoni Magyarország területi fejlettségi térképe, több mutatóval és változatban.

A három kötetet nyomtatásban 2024-2025-ben tervezi a Történettudományi Intézet megjelentetni. Azt reméljük, hogy az általunk feltételezett és megszólítandó szakmai célközönség mellett a Horthy-korszak köztörténeti vitái iránt láthatóan komoly érdeklődést mutató szélesebb magyar értelmiségi világ számára – remélhetően a három kötetet megrendelő szak- és közkönyvtárak közreműködésével – szintén súllyal bíró eseménynek számít majd a megjelenés.

A kutatási tervben interim publikációkat nem vállaltunk, a költségvetés a kötetekbe szánt munkák finanszírozását engedte meg. Ennek ellenére megjelentek a támogatott kutatások eredményeit is tartalmazó munkák, ahol a támogatás tényét a szerzők megfelelően jelölték, ezek a beszámoló megfelelő lapján találhatóak felsorolva. Emellett azonban fontosnak tartjuk kiemelni, hogy korábban megindult egyedi és csoportos kutatások – bár nem projektünk támogatásával valósultak meg – mint „intézetben belüli” tevékenységek, sokban hozzájárultak jelen kutatáshoz. Bartha Ákos kollégánk Bajcsy-Zsilinszky-életrajza kéziratban csaknem kész volt, amikor Ákos bekapcsolódott a kutatásba, de számos párhuzamos, az újjobboldali mozgalmakra, mentalitásokra vonatkozó meglátása hatott ránk megtermékenyítően. Turbucz Dávid kollégánk több éve zajló Horthy-kutatásai szintén sok szempontból informáltak kérdésfeltevéseinket, amennyiben a kormányzó személye fokozatosan az állagörző konzervatizmus fontos intézményévé vált, amelynek reprezentáció és mentalitástörténeti jelentőségét a korábbi irodalom nem, vagy alig dolgozta fel. Bár könyvként ebből a kutatásból egyelőre Horthy ifjúkorának feldolgozása jelent meg monográfiaként, a tényleges munkálatok már „összeérték” a közös kutatással. Zeidler Miklós népszövetségi és revíziós tárgyú kutatásai természetesen nagyban segítették a bilaterális kötet koncepciójának kialakítását, míg Szarka László kisebbség- és régiós történelmi munkássága a saját Kisebbségtörténet fejezetünkkel állt szinergiába. A legjelentősebb „összekapcsolódás” mégis Ablonczy Balázs Trianon 100 Lendület kutatócsoportjával alakult ki: a személyi átfedéseken túl a korai Horthy-kor történetének értelmezése, az azt feszítő társadalmi reformigények és konfliktusok feltárásában tucatnyi kötetben jelentek meg fontos kiegészítő meglátások, amelyek a mi projektünkhöz hasonlóan egy politikátörténeti szempontból alaposan feldolgozott téma társadalomtörténeti újrágondolását is megvalósították.

Végezetül kutatásunk rendszeres belső és nyílt szakmai vitái, valamint a három kötet elkészült kézírata alapján öt-hat pontban szeretnénk megismételni az általunk legfontosabbnak tartott eredményeket, összegezve az előző fejezetek meglátásait.

Az 1919-1944 közötti Horthy-korszak történetének kézikönyve hangsúlyosan szakít a politikátörténetet középpontba helyező szemlélettel. A trianoni béke utáni újrakezdés történeteitől a második világháborúban való részvételig a magyar elitek döntései csak tágabb társadalmi-gazdasági és kulturális kontextusukban válnak érthetővé, illetve nagyban befolyásolták is a társadalom széles rétegének körülményeit, tapasztalatait. A korszak folyamatait több perspektívából megvilágító „totális történeti” megközelítésünk ezért véleményünk szerint nemcsak részletesebb, de logikusabb, érthetőbb olvasatát is képes így adni a két és fél évtized történetének.

Ezért képvisel jelentős hozzáadott értéket a *Kézikönyvnek* és a *Makropédia* társadalomtörténeti szócikkeinek az az új szemlélete, amely a kutatási program címében is tükröződik. A dualista korszak sikeres gazdasági, társadalmi és kulturális modernizációs folyamatainak tapasztalatai, majd idővel egy új, 1920 utáni gazdasági és kulturális „későmodernitás” éthosza éppúgy jelen voltak a korszak nemzedékeinek gondolkodásában, mint a nagyhatalmi dimenzióját és hátterét elveszített magyar államon belüli új kihívások, s a sokk által katalizált visszafordulás történeti vagy éppen kitalált hagyományokhoz.

Különösen fontos a *Kézikönyv*nek a második világháborúban játszott magyar szerepvállalás, nagyhatalmi kiszolgáltatottság és a kudarcra ítélt semlegesség társadalom- és hadtörténeti háttérének, továbbá a magyar zsidóság tragédiájának kiegyensúlyozott bemutatása, illetve az egész korszak és a háborús katasztrófa történeti emlékezetének értékelő elemzése. Ez a folyamat éppannyira nem érhető a nemzetközi kontextus nélkül, mint amennyire elégtelen minden olyan bemutatása, amely nem tér ki a hazai mentalitások átalakulására, amelyek a vészkorszak tragikus eseményeinek előfeltételét jelentették.

Az immár etnodemográfiai, statisztikai értelemben is nemzetállammá vált trianoni Magyar Királyságban a kisebbségi kérdés főként a határon túlra került magyar kisebbségek iránti érdeklődést jelentette. Az erdélyi, csehszlovákiai (szlovenszói és ruszinszói), illetve a jugoszláviai magyar kisebbségek önszerveződését a magyar kormányzati politika revíziós törekvéseinek és a kisantant-politika magyarelles magatartásának összefüggésében először sikerült a korszak Kárpát-medencei erőviszonyait szem előtt tartva mindhárom fő perspektívából (önszerveződés – anyaország – utódállam) egymással dialógusban, s minden nagyobb szomszédállami kisebbségi társadalomra kiterjedően bemutatni.

Fontos eredménye a kötetnek, hogy a magyarországi kisebbségek helyzete is megjelenik a *Kézikönyv* társadalomtörténeti fejezeteiben és a *Makropédia* szócikkeiben. A legnagyobb kisebbség, a félmillió német társadalom vagy a magyar–jugoszláv, magyar–csehszlovák bilaterális kapcsolatokban reciprok lépések indoklására is felhasznált szerb, horvát, szlovén, szlovák kisebbségek asszimilációs-integrációs dilemmáiról, egyesületi, felekezeti önszerveződésük korlátozott lehetőségeiről reális képet kaphatnak az olvasók.

A külpolitika bilaterális viszonyok alapján történő feldolgozása nemcsak alapos, számos új kutatási eredménnyel szolgáló összefoglalás megírását tette lehetővé, de rámutatott a huszadi századi diplomácia átalakulására is, a társadalmi, gazdasági és kulturális – tehát nem klasszikus kormányzati – szereplők növekvő fontosságára ezeknek a kapcsolattrendszereknek az alakításában és működtetésében. A korszak fontos – az első világháború által nagyban katalizált, s utóbb folytatódó – jellemzője a nemzeti külpolitikák a politikai részvétel kiszélesedése és az információ áramlásának növekedése által is formált tömegtársadalmak dinamikáihoz való idomulása, amelyet a tanulmányok úgy igyekeznek megragadni, hogy a hagyományos külpolitika-formáló intézmények elemzését sem mulasztják el.

Modernizálódás és túlélő vagy akár újjáélesztett hagyományok feszült, de korántsem mindig pusztán ellentétes viszonyát, s az ország egy antidemokratikus, liberalizmus-ellenes modernitás felé történő, a harmincas évektől felgyorsuló mozgását egészében mégis a politikatörténetet, a társadalomtörténetet s a gazdaság történetét feldolgozó részek mutatják meg a legtanulságosabban. Ezek világosan demonstrálják: a Horthy-kori Magyarország, s különösen elitjei a korszakban szinte mindvégig valamilyen reformnyomás alatt működtek, s a húszas évek állagörző és óvatos liberalizáló célkitűzéseinek kudarcra nyomán a harmincas években egy sajátos, félperifériás, úgy a nyugati demokráciáktól, mint a diktatórikus-totalitárius rendszerektől elkülönülő modernizációs útra lépett. Ennek bemutatása s értelmezése volt kutatásunk fő célja, s visszatekintve mondhatjuk: eredménye is.